

Тетяна СЕБТА

**УКРАЇНІКА В БЕРЛІНСЬКІЙ ДЕРЖАВНІЙ БІБЛІОТЕЦІ
ПРУССЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ТА ФЕДЕРАЛЬНОМУ АРХІВІ В БЕРЛІНІ**

Серед численних берлінських бібліотек та архівів одне з провідних місць за обсягом своїх фондів посідають Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини та Федеральний архів у Берліні. Водночас вони належать до найбільших книгозбірень та архівосховищ Європи. Для українських науковців, передусім дослідників нової та новітньої історії, ці установи становлять значний інтерес завдяки своїм збіркам україніки (книг, періодичних видань, карт, атласів, архівних документів тощо).

Метою даної публікації, крім загальної характеристики фондів, є ознайомлення зацікавлених дослідників з колекцією україніки Берлінської державної бібліотеки пруської культурної спадщини та архівними фондами Федерального архіву в Берліні, документи яких висвітлюють окремі періоди історії України ХХ ст.

**БЕРЛІНСЬКА ДЕРЖАВНА БІБЛІОТЕКА ПРУССЬКОЇ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

www.sbb.spk-berlin.de

Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz (SBB-PK)

Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin [будинок 1]

Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin [будинок 2]

Берлінська державна бібліотека пруської культурної спадщини* (далі – Бібліотека) поряд з Баварською державною бібліотекою в Мюнхені належить до найвідоміших наукових універсальних бібліотек Європи та світу. Вона була заснована 1661 р. курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом Бранденбурзьким як Курфюрстська бібліотека у Кьольні-на-Шпрее. 1701 р. отримала назву Королівської бібліотеки, а після повалення монархії в листопаді 1918 р. була перейменована на Прусську державну бібліотеку. На початку ХХ ст. спеціально для неї в центрі міста, на вулиці Унтер-ден-Лінден, 8, було споруджено новий будинок, куди вона переїхала 1914 р.

Напередодні Другої світової війни Бібліотека налічувала майже 3 млн. книг, 70 тис. рукописів, 500 тис. автографів та численні спеціальні збірки.

---

* Щодо історії Бібліотеки див.: *Малолетова Н. І.* Берлінська державна бібліотека Прусської культурної спадщини: Історія її утворення, діяльність та сучасний стан // *Бібліотечний вісник.* – 2004. – № 5. – С. 40–46.

Протягом століть вона формувалася як загальнодоступна дослідницько-інформаційна бібліотека з універсальними збірками рукописних, друкованих видань різних країн різними мовами у галузі гуманітарних та соціальних наук.

Під час війни у зв'язку з загрозою повітряних бомбардувань Берліна фонди Бібліотеки починаючи з 1942 р. почали вивозити до спеціально організованих сховищ у різних кінцях колишнього нацистського рейху¹. Розкол Німеччини після війни призвів до розділу Бібліотеки. На основі фондів, що збереглися і перебували в різних евакуаційних сховищах, розташованих у західній і східній зонах окупації Німеччини, було утворено дві окремі бібліотеки – Державна бібліотека пруської культурної спадщини, яка з 1978 р. стала розміщуватись у Західному Берліні (Потсдамерштрассе, 33), та Німецька державна бібліотека у Східному Берліні. Остання як наступниця колишньої Пруської державної бібліотеки знаходилась у старому будинку за адресою Унтер-ден-Лінден, 8. Наслідком об'єднання Німеччини стало й об'єднання у 1992 р. обох бібліотек, що спричинило появу сучасної Берлінської державної бібліотеки пруської культурної спадщини.

Сьогодні Бібліотека має два приміщення – будинок 1 на вулиці Унтер-ден-Лінден, 8, де розміщується література, видана до 1945 р. та будинок 2 на вулиці Потсдамерштрассе, 33, в якому знаходиться література, що побачила світ починаючи з 1946 р. Насправді ж, розподіл літератури остаточно так і не відбувся, тому його можна вважати відносно умовним. Наприклад, відділ рукописів, який у своєму сховищі має збірку інкунабул, грамот, середньовічних рукописів та рукописних видань XVII–XVIII ст., автографів та ін., також знаходиться у будинку 2 на Потсдамерштрассе, 33. Водночас з відділу картографії тут зберігаються сучасні карти та картографіка, видана з 1940 р. Крім того, в окремих будинках знаходяться газетний відділ та фотоархів (Більдархів).

Бібліотека бере участь у численних проєктах, серед яких система міжрегіонального забезпечення літератури, фінансована Німецьким дослідницьким товариством (Deutsche Forschungsgemeinschaft). У загальнобібліотечній програмі Німеччини “Повне зібрання німецьких друкованих видань” вона відповідає за 1871–1912 рр. видання. Бібліотека працює над створенням національних бібліографічних переліків німецьких друкованих видань XVI–XVII ст., міжнародного загального каталогу інкунабул, веде міжрегіональну центральну картотеку автографів, опікується постійним оновленням електронної бази даних німецьких та міжнародних періодичних видань.

Фонди Бібліотеки налічують більш ніж 10 млн. одиниць зберігань, 4400 інкунабул, 18300 західноєвропейських рукописів, 40 тис. східних рукописів, 250 тис. автографів, 66350 музичних автографів, 1400 особистих фондів та архівів, 450 тис. нотних видань, 960 тис. карт та атласів, 180 тис. підшивок газет. Бібліотека отримує 38 тис. найменувань сучасних журналів та періодичних видань, 400 найменувань газет. У її фотоархіві зберігаються близько 12 млн. фотографій. Бібліотека має різноманітні електронні бази даних: періодики, інкунабул, середньовічних рукописів та ін., 2,3 млн. мікрофільмів.

Бібліотека включає **16 відділів**, що охоплюють усі види бібліотечної діяльності – збирацьку, науково-дослідну, обслуговування читачів, технічно-реставраційну. З них за колекції відповідають такі відділи:

- відомчих друкованих видань та міжнародного відомчого книгообміну,
- рукописів,
- історичних друкованих видань,
- картографічний,
- музичний,
- орієнталістики,
- Східної Азії,
- Східної Європи,
- дитячої книги,
- газетний,
- фотоархів.

Чисельність та різноманіття збірок відображено в низці каталогів. Система каталогів є досить складною, вона має розгалужену структуру, що формувалася протягом двох останніх століть і відбиває всі історичні зміни, які мали місце в Німеччині, особливо – протягом минулого століття. Отже, Бібліотека має:

- *алфавітний каталог I* – 1501 р. видання – 1908 р. придбання літератури (існує також у вигляді мікрофішів);
- *алфавітний каталог II* – з 1909 р. придбання літератури – 1974 р. видання;
- *алфавітний каталог III* – видання 1975–1992 рр.;
- *предметний каталог, або т. зв. старий Реальний каталог*, – літератури 1501–1955 рр. видання. *Реальний каталог* існує у вигляді книг, заведених ще у другій половині XIX ст., до яких вносилися записи протягом XIX–XX ст. Під час війни деякі книги *Реального каталога* загинули. Тому після війни було створено т. зв. *Картотеку лакун* (Lückenkartei), з відомостями про літературу, яка є в бібліотеці, але не відображена в *Реальному каталозі* у зв'язку з втратою частини книг цього каталога;
- *каталог інкунабул* (існує також в електронному вигляді);
- *каталог рідкісних видань*;
- *електронний каталог StaBiKat* (<http://stabikat.de>), до якого внесено літературу алфавітних каталогів II, III та частково алфавітного каталога I (в цілому до електронного каталога внесено понад 60 % фондів бібліотеки);
- *каталоги спеціальних відділів*, як-то: музичного, картографічного, газетного, рукописів та ін.

Україніка представлена в бібліотеці великим масивом друкованих і періодичних видань, переважно, XIX–XX ст. видавництв та друкарень не лише колишньої Російської та Австро-Угорської імперій, Радянського Союзу, а й польських, німецьких, англійських, французьких, американських, канадських та інших видавництв. Однією з найцінніших частин колекції україніки є емігрантська періодика та література 1920–1980 рр. Взагалі,

україніка розпорошена між відділами залежно від її виду та часу видання. Йдеться передусім про такі відділи: історичних друкованих видань, східноєвропейський, газетний, картографічний, фотоархів.

Відділ історичних друкованих видань

SBB-PK, Abteilung Historische Drucke,
Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Це найбільший і основний відділ Бібліотеки. До його завдань входить збирання друкованих видань 1501–1945 років видання різними мовами і різних країн. Фонди відділу налічують близько трьох млн. книг. У своїй збірці відділ має окремі колекції, зокрема, раритетів (60 тис. книг), художньо оформлених друкованих видань, колишні приватні збірки. Більшість книг відділу внесено до електронного каталога *StaBiKat*. Виняток становлять книжки, придбані до 1909 р., і тому їх слід перевіряти за алфавітними каталогами, що існують також у вигляді мікрофішів.

У відділі знаходиться велика збірка україніки XVII–XX ст. – книги, журнали, газети, що виходили не лише в Україні, а й поза її межами. Вона значно доповнює збірку україніки Східноєвропейського відділу, а в окремих випадках – дублює її. Тому, щоб уникнути повторів, україніка обох відділів розглядається в наступному розділі, присвяченому Східноєвропейському відділу.

Східноєвропейський відділ

SBB-PK, Osteuropa-Abteilung,
Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin

Східноєвропейський відділ комплектується літературою з таких країн, як Албанія, Білорусь, Болгарія, Греція, Грузія, прибалтійські країни, Словенія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Хорватія, Сербія, Монте-негро, Польща, Румунія, Росія, Угорщина, Україна, Фінляндія, Словаччина та Чехія. Література збирається як мовою цих країн, так і західноєвропейськими мовами про ці країни. Профіль відділу – гуманітарні та соціальні науки. Збірка Східноєвропейського відділу, яка розміщена за адресою Потсдамерштрассе, 33, налічує 550. тис. томів, а вся колекція східноєвропейської літератури, що знаходиться в обох будинках – близько 1 млн. книг. У даному відділі (тобто в будинку на Потсдамерштрассе, 33) знаходиться література видана з 1946 р. За допомогою комп'ютерів, що знаходяться в розпорядженні читачів, можна вийти в Інтернеті на сторінку “Integrum World Wide”, а з неї – до 4 тис. російських баз даних (повні тексти та бібліографічні дані).

Книги відділу відображено у трьох каталогах – Електронному, Збірному, Загальному. Найбільшою популярністю користується електронний каталог *StaBiKat*, проте книги видання до 1945 р. слід перевіряти за *Алфавітним каталогом I*. Книги, отримані Бібліотекою до 1984 р. включно, відображено у картковому *Збірному каталозі* Східноєвропейського відділу (Osteuropa-Sammelkatalog – OSK). У цьому ж каталозі можна знайти східноєвропейські книги, що знаходяться в інших бібліотеках Німеччини та за кордоном. Цей

каталог містить відомості про більш ніж один мільйон книг. Починаючи з 1985 р. нові надходження до Бібліотеки почали вносити до *Загального каталога* та до електронного каталога *StaBiKat*.

Збірка друкованої україніки, зокрема неперіодичних видань (періодика розглядатиметься окремо), в Бібліотеці досить велика та різноманітна як у часі, так і просторі. Її хронологічні межі охоплюють період від XVII ст. і до сьогодні. Але основу збірки складають, звичайно, видання XIX–XX ст. Це – україномовні або іншомовні книги з української тематики, що виходили не тільки на теренах сучасної України, а й у Росії, Німеччині, Англії, Австрії, Угорщині, Польщі, Франції, США, Канаді, Аргентині, Австралії і т. д. Українська збірка Бібліотеки має гуманітарне спрямування. В ній представлено видання з етнографії, історії, політики, права, економіки, географії та культури.

Для кращого висвітлення збірки україніки в берлінській Бібліотеці був обраний хронологічно-тематичний метод дослідження, що дозволяє уникнути простого перелічування літератури і водночас, дає гарне уявлення про її багатство та тематичне різноманіття. Радянську україніку, частка якої в Бібліотеці досить велика, було вирішено не висвітлювати, оскільки вона добре представлена в українських бібліотеках.

До найдавніших видань збірки україніки належать публікації XVII–XVIII ст. з історії України та козаччини, видрукувані латинською та німецькою мовами².

Тему українського козацтва продовжили видання XIX ст., що побачили світ як у колишній Російській імперії, так і за її межами. Серед публікацій – добре відомі роботи Аполлона Скальковського³, Дмитра Яворницького (Еварницького)⁴, Володимира Антоновича⁵, “Матеріали історії козаччини”, видані Науковим товариством ім. Шевченка у Львові в серії “Джерела до історії України-Руси” в 1908–1911 рр.⁶ До них варто додати численні дослідження зарубіжних авторів з історії козаччини, зокрема:

- *Czajkowski M. Kozacyzna w Turcyi. – Paryz, 1857 (Чайковський М. Козацтво в Туреччині)***;
- *Mérimée P. Cosagues d'autrefois. – Paris, 1865 (Меріме П. Колишні козаки)*;
- *Roderich von Erckert. Ursprung der Kosaken. – Berlin, 1882 (Родеріх фон Еркерт. Походження козацтва)*;
- *Poellmann H. Beitrag zur aeltesten Geschichte des Kosakentums. – 1888 (Поельман Г. Про ранню історію козацтва)*;
- *Vimina A. Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi. – 1890 (Віміна А. Походження козацьких звичаїв)*.

Видання XIX ст. представлено також добре відомими публікаціями т. зв. “козацьких літописів” кінця XVII – початку XVIII ст. Григорія Граб’янки⁷ та Романа Ракушки-Романовського⁸. До них варто додати й літопис Самійла Величка⁹ 1926 р. видання, який також знаходиться в Бібліотеці.

Зі збірки україніки XIX – початку XX ст. заслуговують на увагу праці тогочасних дослідників історії України – Г. Кониського¹⁰, Д. Бан-

** Тут і далі в дужках – переклад автора.

тиша-Каменського¹¹, І. Левицького¹², М. Володимирського-Буданова¹³, Г. Максимовича¹⁴, А. Лазаревського¹⁵, П. Батюшкова¹⁶, К. Бочкарьова¹⁷, В. Полетики¹⁸, О. Єфименко¹⁹ та ін. У Бібліотеці зібрано повне прижиттєве видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського, а також переклади російською, німецькою мовами його вибраних творів²⁰.

У Бібліотеці зберігається велика збірка путівників, нарисів XIX ст. з історії міст Києва, Харкова та їх пам’яток²¹. Є також твори з історії України зокрема польських, іноземних, учених XIX ст.²² Бібліотека має й досить велику добірку різноманітних наукових досліджень, науково-популярних видань щодо історії, природи та географії Криму, історії Кримського ханства, Кримської війни 1854–1856 рр., розкопок античного Херсонесу і т. д.

Якщо наукова література XIX – початку XX століть, що виходила на теренах колишніх Російської та Австро-Угорської імперій, добре відома українським ученим, то менш знаними є публікації, видані за кордоном у період Першої світової війни, Визвольних змагань та в 20–80-ті рр. минулого сторіччя. Берлінська Бібліотека має досить велику збірку т. зв. емігрантської української літератури.

Видання з української тематики, що виходили напередодні та під час Першої світової війни, у роки Визвольних змагань, позначені вирішенням питання майбутніх шляхів розвитку України, визначення її місця серед європейських країн, а також права на незалежність та самостійність. Як правило, ця література друкувалась іноземними мовами, переважно німецькою:

- *Лозинський М.* Польський і руський революційний рух і Україна. – Львів, 1908;
- *Wasilewski L.* Ukraina i sprawa ukraińska. – Kraków, 1911 (*Василевський Л.* Україна та українська справа);
- *Kusnir V.* Galizien und der ukrainische Anteil an der Völkerbefreiung. – Wien, 1915 (*Кушнір В.* Галичина та участь України у визволенні народів);
- *Barwinskyj A.* Österreich-Ungarn und das ukrainische Problem. – München-Leipzig, 1915 (*Барвінський А.* Австро-Угорщина та українська проблема);
- *Noetzel K.* Die Unabhängigkeit der Ukraine als einzige Rettung von der russischen Gefahr. – München-Leipzig, 1915 (*Ньотцель К.* Незалежність України як єдиний порятунок від російської загрози);
- *Gruschewskij M.* Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung. – Wien, 1915 (*Грушевський М.* Українське питання в історичному розвитку);
- *Hermann J.* Russlands Entwicklung und die kleinrussische Frage. – Casseel, 1916 (*Герман Й.* Розвиток Росії та малоросійське питання);
- *Lozinskij M.* Die revolutionäre Ukraine: Ukrainische Bestrebungen und Errungenschaften inmitten der Revolution in Russland. – Wien, 1917 (*Лозинський М.* Революційна Україна: Українські змагання та здобутки на тлі революції в Росії);
- *Trotzkyj M.* Die ukrainische nationalpolitische Bewegung. – Wien, 1917 (*Троцький М.* Український національно-політичний рух);

- *Донцов Д.* Українська державна думка і Європа. – Львів, 1918;
- *Gassenko von G.* Ist Cholmland polnisch oder ukrainisch? – Lausanne, 1918 (*Гасенко фон Г.* Холмщина польська чи українська?);
- *Die Ukraine: Ein Problem oder ein Phantom?* – Wien, 1918 (Україна: Проблема чи фантом?).

Ризький мирний договір (березень 1921 р.) між Польщею та радянською Україною і радянською Росією остаточно визначив тогочасні кордони між Польщею та Україною і підвів ризик під багаторічними змаганнями, що відбувалися на теренах України в 1917–1920 рр. У період між двома світовими війнами (1918–1939 рр.) україніка відзначається надзвичайно широкою тематикою – від висвітлення політико-правових, економічних питань до суто наукових історичних досліджень. Весь тематичний діапазон знайшов своє відображення у збірці україніка в берлінській Бібліотеці.

Публікаціям з української тематики міжвоєнного періоду притаманні підбиття підсумків Визвольних змагань²³, критичне висвітлення життя в Радянській Україні²⁴, звернення до питань політичної та економічної незалежності України²⁵, друк цілої низки історичних досліджень відомих українських учених – Д. Дорошенка²⁶, В. Липинського²⁷, І. Огієнка²⁸, А. Яковліва²⁹, І. Калиновича³⁰, О. Лотоцького³¹, І. Борщака³² та ін.

Наприкінці 30-х років політичне становище стало настільки напруженим, що передчуття неминучої близької війни знайшло своє відображення не лише в періодичних виданнях, а й у наукових публікаціях. Наприклад, тогочасне міжнародне становище відбито у книзі Ілька Борщака “Карпатська Україна у міжнародній грі”, що вийшла друком у Львові 1938 р. Загалом, за збіркою україніка, що зберігається в Бібліотеці, можна простежити розвиток історичних подій, принаймні в Європі, за останні два століття.

Україніка періоду Другої світової війни, що зберігається у Бібліотеці, в порівнянні з міжвоєнним періодом у кількісному відношенні дуже бідна. Це закономірно, оскільки окупація нацистською Німеччиною багатьох країн Європи якщо не припинила повністю, то відчутно загальмувала діяльність українських наукових та культурних центрів у таких містах, як Прага, Відень, Варшава, Париж та ін., а також діяльність наукових закладів у містах радянської України.

Україніка цього періоду представлена в Бібліотеці пропагандистськими виданнями, що демонструють переможне просування німецьких військ на східному фронті³³, працями з географії³⁴ та тенденційними історичними дослідженнями, що висвітлюють давні зв’язки України та Німеччини³⁵. Цікавою з точки зору проблеми української незалежності є тогочасна праця німецького дослідника Фердинанда Ланга, назва якої у перекладі звучить як “Українці Галичини у боротьбі за створення української держави”³⁶.

Українська збірка публікацій та наукових досліджень повоєнного періоду почала складатися в Бібліотеці приблизно з початку 50-х років минулого століття. Оскільки її тематика та географія дуже широкі, а чисельність надто велика, назвемо лише окремі праці:

- *Reshetar J. S.* The Ukrainian Revolution 1917–1920: A study in nationalism. – Princeton, 1952 (*Решетар Й. С.* Українська революція 1917–1920: Студія з націоналізму);

- *Heyer F.* Die orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Köln-Braunsfeld, 1953 (*Гейер Ф.* Православна церква в Україні 1917–1945 pp.);
- ОУН (Організація українських націоналістів) в світлі постанов великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р.: 36. док. / Вид. Закордонних частин Орг. укр. націоналістів. – Мюнхен, 1955;
- *Чикаленко Є.* Спогади. – Нью-Йорк, 1955;
- *Armstrong J. A.* Ukrainian Nationalism 1939–1945. – New York, 1955; (*Армстронг Г. Я.* Український націоналізм 1939–1945);
- *Hornykiewicz T.* Ereignisse in der Ukraine 1914–1922: Deren Bedeutung und historische Hintergründe. – Bd. 1–4. – Philadelphia-Horn, 1966–1969³⁷ (*Горникевич Т.* Події в Україні 1914–1922 pp.: Значення та історичне підгрунття).

Збірка україніки в Бібліотеці поповнюється до сьогодні причому не тільки сучасною літературою, а й ранніми виданнями, яких бракує в її фондах.

Газетний відділ

SBB-PK, Zeitungsabteilung,
Westhafen, D-13353 Berlin

Відділ було створено у 1993 р. Він охоплює газети загального, універсального змісту – щоденні й тижневі, починаючи від середини XVIII ст. і по сьогоднішній день, усіх країн й різними мовами. Фахові газети у відділі відсутні, вони зберігаються в журнальних фондах в обох будинках Бібліотеки. Газетний відділ налічує 180 тис. підшивок оригінальних газет, більше як 50 тис. газет у мікрофільмах та 120 тис. газет на мікрофішах. Одинадцять газет (8 німецьких та 3 зарубіжні) надходять додатково в електронному вигляді на електронних носіях. Фонд газет внесено до електронного каталога – *StaBiKat* та до міжрегіональної бази даних періодики – *ZDB* (<http://zdb-opac.de> або <http://zeitschriftendatenbank.de>).

До бази даних *ZDB* внесено назви періодичних видань, що виходили та продовжують виходити, а також дані про те, в якій бібліотеці Німеччини вони зберігаються. До нього внесено також відомості про електронні газети, журнали, серії та бази даних періодики всіх країн світу. Загалом банк даних періодики охоплює 1,1 млн. назв, серед них 405 тис. журналів, що виходять друком, 63 тис. газет та більш ніж 23 тис. електронних журналів. Крім бази даних періодики *ZDB* та електронного каталога *StaBiKat*, у відділі є картковий каталог та книги старого Реального каталога, в яких відображено газетний фонд починаючи із середини XVIII ст.

База даних періодики *ZDB*, як усі електронні каталоги Бібліотеки, розташована на веб-порталі Бібліотеки в Інтернеті. На головній веб-сторінці Бібліотеки серед рубрик “Start / Suche / Ausleihe...”, що знаходяться зверху, слід обрати *Suche* (з нім. – пошук). Відкриється вікно з пропозицією: 1) каталог *StaBiKat* та 2) інші електронні каталоги Бібліотеки (*weiter Online-Kataloge des SBB*). При виборі 2-ї позиції відкриється вікно з переліком усіх

електронних каталогів і баз даних Бібліотеки, в якому на другому місці зазначено базу даних періодики *ZDB*.

Попри те, що фахові журнали та газети, як уже зазначалося, в газетному відділі не зберігаються, а розпорошені між двома будинками, було вирішено подати тут загальний огляд періодики, який би включав як газети, так і журнали. До того ж, усі каталоги дають вказівку на те, у якому будинку знаходиться те або інше видання.

У фондах Бібліотеки збірку україніки серед періодичних видань*** репрезентують численні україномовні³⁸ та російськомовні газети і журнали XIX–XX ст., сучасна періодика, а також видання німецькою, англійською, французькою, польською, угорською та іншими мовами в галузі української історії, політики, культури, науки, української тематики загалом. Характерною рисою української збірки періодики в Бібліотеці, так само, як і літератури, є її різноманіття в часі, просторі й тематиці. При цьому окремі серії або видання часто є неповними (інколи навіть по одному номеру) з великими лакунами, без початку або кінця, про що яскраво свідчать наведені нижче приклади.

Відділ має велику збірку періодики XIX – початку XX ст., що виходила на українській території за часів Російської та Австро-Угорської імперій. Основу цієї збірки складають періодичні видання, які друкувалися в найбільших українських адміністративних і культурних центрах – Києві, Харкові, Одесі, Львові, Станіславі та інших містах. Серед них – численні вісники, праці, записки місцевих університетів, різноманітних наукових товариств тощо, у т. ч. добре відомі дослідникам в Україні.

- Записки Императорского Харьковского университета – Харьков, 1893–1917 pp. (квартальний збірник, повне видання: 1874–1917 pp. з перервою в 1884–1892 pp.);
- Университетские известия / Ун-т св. Владимира. – Киев, 1.^{4*}1861 – 59.1918 (повне видання);
- Труды Императорской Киевской Духовной Академии. – Киев, 1.1860 – 58.1917 (щомісячник, виходив у 1860–1917 pp.);
- Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1.1844 – 33.1915 (у Бібліотеці наявне повне зібрання);
- Записки Императорского Новороссийского Университета. – Одесса, 1.1867 – 113.1914 (повне зібрання: 1853–1914 pp., 113 томів);
- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, за 1894–1910 pp.;
- Известия Киевского политехнического института императора Александра II в Киеве. – Киев, 10.1910, 15.1915 (повне видання: 1.1901 – 17.1917).

*** Про українську періодичку в німецьких бібліотеках див.: *Bruhn P. Gesamtverzeichnis russischer und sowjetischer Periodika und Serienwerke.* – in 3 Bd. – Berlin, 1973. У цьому довіднику українська періодика розглядається як частина російської та радянської періодики.

^{4*} Тут і далі цифри з крапками перед роком вказують на порядковий номер року виходу того чи іншого видання.

Це лише невелика вибірка з наявних у берлінській Бібліотеці різноманітних серій наукових повідомлень та праць не тільки гуманітарного, а й природознавчого, технічного профілю, що виходили у світ на українській території в XIX – на початку XX ст. Крім них, варто згадати також такі відомі історичні серії та журнали з фондів Бібліотеки, як “Записки Наукового товариства ім. Шевченка” (1892–1937 рр., з 1990 р.), журнал “Киевская старина” (1.1882 – 25.1906 – мікрофільми), “Архив Юго-Западной России” Київської Археографічної комісії, чч. 1–8 (1859–1914 рр.).

Серед періодичних видань науково-популярного, та громадсько-політичного спрямування заслуговують на увагу:

- Украинский вестник³⁹. – Харьков, 1.1816;
- Киевлянин: Литературная и политическая газета Юго-Западного края. – Киев, 44.1907–1917 (повне видання: 1864–1918 рр.);
- Украинский вестник⁴⁰. – С.-Пб., 1906, №№ 1–14;
- Вопросы политики, права, морали, общественной жизни. – Харьков, 1.1906 (у наявності лише один номер. – Т. С.);
- Вестник Юго-Западной и Западной России: Историко-литературный журнал. – Киев, 1.1862 – 3.1864;
- Искусство в южной России: Графика, живопись, художественная промышленность. – Киев, 5.1913 – 1914 (1915);
- Руска Рада⁴¹: Газета для руського народу. – Чернівці, 9.1906 – 11.1908;
- Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien samt dem Großherzogtume Krakau⁴². – Lemberg, 1869–1917 (наявні не всі номери. – Т. С.).

Період Першої світової війни та Визвольних змагань відображено у збірці україніки доволі хаотично. При ознайомленні з каталогами стає очевидною стихійність формування фондів Бібліотеки, особливо з тих країн, які перебували у стані війни з Німеччиною. З цієї причини в Бібліотеці дуже мало періодичних видань згаданого періоду особливо за 1915–1916 рр.

Можливо, внаслідок окупації України у березні-листопаді 1918 р. німецькими військами до Бібліотеки потрапив цілий ряд одеських газет: *Одесские новости* (1914–1918), *Рабочая мысль: Орган Одесского комитета Объединенной европейской социалистической рабочей партии* (1918), щотижневий німецькомовний журнал *Odessaer Rundschau* (Одеський оглядач) – номери за 22.03. – 4.04.1918, *Вільне життя: Політично-громадський часопис*⁴³ (1918, 5–23 квітня), журнал *Южная мысль* (1918), журнал *Родная страна: Орган независимой политической и церковно-общественной национальной мысли* (1918); а також київська періодика: *Последние новости* (9.1915), *Киев: Ежедневная газета* (2.1915), *Киевская мысль* (1914, № 331 – 1918, № 31), *Око*⁴⁴: *Ілюстрований український журнал* (Київ: вид-во Київ–Берлін, 1918, №№ 1–18).

Уся складність періоду Першої світової війни та Визвольних змагань відображена у збірці періодики цього часу. Серед них – німецькомовні газети, що друкувалися для солдатів австрійської та німецької армій:

- Ostgalizische Feldzeitung. – Lemberg, 1.1917 – 2.1918 (з 20.01.1917 р. по 30.03.1918 р.);

- *Ukraine-Zeitung: Neuste Nachrichten für die Heeresgruppe Kiew.* – Kiew, 1918 (газета, що видавалася для київської групи військ Німеччини); Тут же – періодичні видання для українських військовополонених з російської армії, які перебували в таборах Німеччини:
- Селянин: Журнал полонених українців у Зальведелі⁴⁵ / Український секретаріат, табір у Зальведелі. – Зальведель, січень-лютий 1918 р.;
- Розсвіт⁴⁶: Часопис громади “Самостійна Україна”. – Раштат, 1.1916 (січень) – 3.1918 (травень).

Ідею української самостійності, яка почала втілюватися в життя після розпаду Російської імперії 1917 р., пропагували німецькомовні та україномовні періодичні видання Союзу Визволення України^{5*}, що виходили у Відні в 1914–1918 рр.:

- *Ukrainische Nachrichten*⁴⁷: Mitteilungen des Bundes zur Befreiung der Ukraine. – Wien, 1.1914 (15 вересня) – 3.1916/1917 (12 січня) = №№ 1–100, 1.1917 (21 липня) – 2.1918;
- Вісник⁴⁸. – Відень, 1.1914 – 4.1917 (№№ 1–183).

Викликають інтерес німецькомовні видання, що видавалися коштом українських видавців або організацій:

- *Ukrainische Blätter*⁴⁹: Zeitschrift für die politischen und kulturellen Bestrebungen des ukrainischen Volkes”. – Wien, Juni-Juli 1918;
- *Ukrainische Korrespondenz*⁵⁰: Organ des Ukrainischen Nationalausschusses in Galizien. – Wien, 4.1917 (січень) – 5.1918;
- *Ukrainische Rundschau*⁵¹. – Wien, 4.1906 – 13.1915.

У 1920-х рр. з’явилися видання “першої хвилі” емігрантів⁵². Загалом українські емігрантські видання 1920–1930-х рр.⁵³, що знаходяться в Бібліотеці, слід розглядати разом з емігрантськими виданнями другої половини 1940–1980-х рр., оскільки останні після Другої світової війни продовжили традиції, започатковані емігрантами “першої хвилі”^{6*}.

Періодику 1920–1930 рр. української еміграції у фондах Бібліотеки репрезентують, передусім, видання таких еміграційних центрів, як Берлін, Прага, Відень, Париж, Варшава⁵⁴. Це науково-літературні, громадсько-політичні періодичні видання, низка видань закордонних бюро української преси. В окремих випадках важко провести чітку межу між напрямками періодичних видань. Деякі з них поєднували в собі риси наукової, літературної та громадсько-політичної періодики.

Громадсько-політичні видання:

- Українське слово: Щоденник⁵⁵. – Берлін, 1.1921 – 3.1923;
- Хліборобська Україна⁵⁶. – Відень, 1.1920 – 5.1925;

^{5*} Союз Визволення України (1914–1918) – політична організація українських емігрантів з Російської імперії в Австро-Угорщині й Німеччині, яка виступала за державну самостійність України. Короткий час місцеперебуванням Союзу визволення України був Львів, потім Відень. До складу президії СВУ входили О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, А. Жук, А. Меленевський. СВУ розпушено 1.05.1918 р. (ЕУ. – Т. 8. – Львів, 2000. – С. 2971–2972).

^{6*} Огляд радянських періодичних видань 1920–1980-х рр. з фондів Бібліотеки свідомо опускаємо, оскільки всі вони добре відомі з українських бібліотек.

- Розбудова нації⁵⁷: Орган Проводу українських націоналістів. – Прага, 1.1928 – 4.1931;
- Український вісник: Орган Українського Національного Об'єднання^{7*}. – Берлін, 1937–1938 (виходив у 1936–1945 рр. неперіодично, з 1938 р. став щомісячником, потім двотижневиком і тижневиком; відп. ред. Т. Омельченко, ред. В. Маруняк в 1940–1945 рр.⁵⁸);
- Тризуб⁵⁹: Тижневик політики, культури, громадського життя та мистецтва. – Париж, 4.1928 – 8.1932, 13.1937 – 14.1938 (виходив у 1925–1940 рр.);
- Далекосхідний націоналіст: Періодичний орган Української Далекосхідної Січі. – Сінгдао, серпень 1937 р.;
- Плуг та меч: Періодичне видання Українського Союзу (гетьманців-державників) “Плуг та меч” в Республіці Аргентині. – Буенос-Айрес, чч. 1–9 (1936–1940);
- Ukrainische Nachrichten. – Berlin, №№ 1–56 (1922–1923);
- Die Ukraine: Monatsschrift für deutsch-ukrainische Volks-, Wirtschafts- und Kulturpolitik / Organ der Deutsch-Ukrainischen Gesellschaft. – Berlin-Fridenau, 1.1918/1919–4.1922 (щомісячний часопис Німецько-українського товариства^{8*}, виходив у 1918–1926 рр., усього 40 номерів. – Т. С.).

Закордонні бюро української преси:

- Bureau ukrainian de presse. – Paris, 1919 (№№ 1–91);
- Bulletins from the Ukrainian Press-Bureau. – Copenhagen, 1919 (№№ 1–10);
- Ukrainischer Pressedienst. – Berlin, №№ 133–280 (1934–1940), виходив з 1919 р.

Наукові видання:

- Науковий збірник Українського вільного університету^{9*} в Празі. – Прага, 1.1923 – 2.1930 (неперіодичне видання, виходило в 1923, 1930, 1942 рр., всього 4 томи⁶⁰);
- Програма викладів: Каталог курсів / Український вільний ун-т у Празі. – 1940–1942 (відсутні перші номери, повне видання: 1939–1942);

^{7*} Українське національне об'єднання (УНО) – українська громадська організація в Німеччині, заснована в 1933 р. у Берліні. Очолювали УНО до 1937 Ф. Королів, І. Драбатий, в 1938–1945 рр. – Т. Омельченко. В 1942 р. УНО нараховувала 42000 членів (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3411).

^{8*} Німецько-українське товариство – утворено у березні 1918 р. в Берліні П. Рорбахом та А. Шмідтом для розвитку німецько-українських відносин. Після закінчення Другої світової війни Німецько-українське товариство було відновлено у Мюнхені в 1948 р. з ініціативи Г. Прокопчука. В 1960 р. об'єдналося з Німецько-українським товариством ім. Гердера (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1768).

^{9*} Український вільний університет (УВУ) заснований 17.01.1921 р. у Відні з ініціативи Товариства українських журналістів та письменників, Українського соціологічного інституту та Товариства прихильників освіти. Першим ректором було обрано О. Колесу. Восени 1921 р. УВУ переїхав до Праги, де діяв до 1945 р. Відновив свою діяльність у 1946 р. в Мюнхені (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3418–3420).

- Праці Українського наукового Інституту в Варшаві^{10*}. – Варшава, чч. 1–46 за 1931–1938 рр. (повне видання);
- *Ukrainische Kulturberichte des Ukrainischen wissenschaftlichen Institutes in Berlin*. – Berlin, 1.1933 – 7.1939 (Повідомлення Українського наукового інституту в Берліні^{11*}, виходили в 1933–1940 рр. за ред. З. Кузелі, М. Масюкевича).

Літературно-художні журнали:

- *Нова Україна*⁶¹: Місячник письменства, мистецтва, науки й громадського життя. – Берлін, Прага, 1.1922 – 7.1928;
- Літературно-науковий вісник⁶². – Львів, 22.1923;
- *Вісник*⁶³: Місячник літератури, мистецтва, науки й громадського життя. – Львів, 4.1936 – 6.1938;
- *Дзвони*⁶⁴: Літературно-науковий журнал: Трьохмісячник української Християнської літературної творчості / Український катол. ун-т. – Львів, Рим, 1932–1933, 1935–1937, 1939, 1977–1980 рр.

Друга світова війна також знайшла своє відображення у збірці української періодики. Йдеться про органи як німецької окупаційної влади на території України, так і місцевих управлінь:

- *Deutsche Ukraine-Zeitung*. – Luzk, 1.1942 – 3.1944;
- *Український голос: Орган Кіровоградського обласного та міського управління*. – Кіровоград, серпень 1941 р. – грудень 1941 рр. (повне видання – Т. С.);
- *Український православний вісник*. – Холм, 1.1941;
- *Український державник: Альманах*. – Берлін, 1.1942 – 2.1943;
- *Краківські вісті*^{12*}: Народний часопис для Генерального губернаторства^{13*}. – Відень, 1.1940 – 4.1943.

^{10*} Український науковий інститут у Варшаві (1930–1939) заснований за сприяння екзильного уряду УНР при польському Міністерстві віросповідань та освіти як автономна українська наукова установа. Директором Інституту до 1938 р. був О. Лотоцький (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000.– С. 3434).

^{11*} Український науковий інститут у Берліні (1926–1945) заснований з ініціативи гетьмана П. Скоропадського для поширення серед німецького наукового світу знань про Україну, дослідження взаємин України з західними державами, зокрема Німеччиною. Директором Інституту у 1926–1930 рр. був Д. Дорошенко. З 1931 р. Інститут перейшов до Міністерства освіти, але тематику своєї роботи не змінив (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000.– С. 3433–3434).

^{12*} Повний випуск “Краківських вістей” (1940 – 29.03.1945, №№ 1–1401) знаходиться в Німецькій центральній бібліотеці економічних наук при Інституті світової економіки (*Deutsche Zentralbibliothek für Wirtschaftswissenschaften des Institutes für Wirtschaft* – www.zbw-kiel.de) в м. Кіль. Тут зберігаються також повні випуски журналів *Український хлібороб: Журнал українських селян*. – Рівне, 1942–1944 рр.; *Волинь: Часопис для Волині*. – Рівне, 1941–1943 рр., які в інших бібліотеках Німеччини відсутні.

^{13*} Генеральне губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця, утворена за наказом Гітлера 12.10.1939 р. на території чотирьох колишніх польських воеводств – Варшавського, Люблінського, Краківського та Радомського, які стали називатися дистриктами. Окремим, п’ятим дистриктом до Генерального губернаторства 1.08.1941 р. було приєднано Галичину. Резиденцією генерального

У Бібліотеці відклалися також окремі номери адміністративних вісників з наказами та розпорядженнями нацистської окупаційної влади на території Рейхскомісаріату Україна^{14*} – вісники рейхскомісара України, генеральних комісарів Житомира, Миколаєва, Києва. Проте, ця збірка дуже бідна. Набагато більшою є збірка адміністративних вісників окупаційної влади, що знаходиться у Федеральному архіві в Берліні. Це майже повна збірка розпоряджень та повідомлень усіх генеральних комісарів та рейхскомісара України. Мова про неї йтиме нижче.

Після Другої світової війни українські науково-культурні центри перемістилися на південь Німеччини (Мюнхен), до Лондона, за океан – до Америки, Канади, Австралії та інших країн. Так сталося з Українським вільним університетом у Празі, що після війни заново відкрився у Мюнхені; до канадського міста Вінніпег переїхала з Аугсбурга (Німеччина) Українська вільна академія наук^{15*}, до Нью-Йорка – Наукове товариство ім. Шевченка.

У Бібліотеці зберігається лише один номер Наукових записок Українського вільного університету в Мюнхені (№ 9/10 за 1967/68) та німецькомовна серія студій з національних питань – *Studien zu Nationalitätenfragen* / Hrsg.: In-t zur Erforschung der Nationalen Probleme, Ukr. Freie Un-t. – München, 1.1985–9.1993, водночас наявні майже всі серії Української вільної академії наук у Вінніпезі:

- Літопис. – Вінніпег, 2.1971 – продовжується;
- Series Ukrainian scholars. – Winnipeg, 10.1961 (виходила в 1949–1961 pp.);
- Збірник заходознавства. – Вінніпег, 4.1957 – 6.1959;
- Series bibliography. – Winnipeg, 1.1954 – 20.1973;
- Серія “Українські вчені”. – Вінніпег, 1.1949 – 16.1969;
- Серія літератури. – Вінніпег, 5.1959 – 9.1964.

губернатора Ганса Франка (1900–1946) та столицею новоствореного Генерального губернаторства став Краків (Werner Hilgemann. Atlas zur deutschen Zeitgeschichte 1918–1968. – München, 1984. – S. 104–105; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 pp.: Зб. документів. – К., 1963. – С. 25–27).

^{14*} Рейхскомісаріат Україна (1941–1944) – адміністративно-територіальна одиниця німецького цивільного управління на чолі з рейхскомісаром Еріхом Кохом, утворена 20.08.1941 р. нацистською Німеччиною на частині території України і півдні Білорусі, поділялася на шість генеральних округ: Волинь і Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв та Крим (частина Таврії), проте сам Крим до рейхскомісаріату не входив, він залишився під владою військового управління (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 pp.: Зб. документів. – С. 34–36; *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 175).

^{15*} Українська вільна академія наук (УВАН) утворена 15.11.1945 р. українськими вченими-емігрантами в Аугсбурзі. Статут УВАН визначав її як спадкоємця традицій і продовжувача діяльності ВУАН у Києві 1920 – початку 1930 pp. Першим президентом було обрано Д. Дорошенка. В 1947 р. УВАН мала 17 фахових наукових груп та об'єднувала 150 науковців. 1949 р. президію УВАН перенесено до Вінніпегу (ЕУ. – Т. 9. – Львів. – С. 3342–3343).

Серед видань українських наукових інституцій за кордоном – *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*, що виходили у Нью-Йорку (тт. 156–207 за 1948–1987 рр.), *Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка*. – Париж, тт. 60–73 (1914–1937), т. 77 (1949–1953/1954) та Вісті із Сорелю / Наукове товариство ім. Шевченка в Європі. – Париж, тт. 1–32 (1963–1988 рр.). У Мельбурні коштом емігрантів “другої хвилі” виходив альманах *Новий обрій: Література, мистецтво, культурне життя*, чч. 1–2 (1954–1960 рр.).

До Бібліотеки продовжують надходити сучасні україномовні газети з інших країн, наприклад, *Українське слово*⁶⁵, що виходить у Парижі з 1933 р., однойменний часопис *Українське слово*, який видає з 1996 р. Товариство української мови, літератури та культури Воєводини у м. Новий Сад (Сербія).

Наприкінці 2003 р. газетний відділ мав отримати з Праги велику збірку газет кириличного шрифту першої половини ХХ ст. Які саме газети, у якій точно кількості, повноті номерів і якою мовою – російською чи українською – невідомо. Для розбору та каталогізації цієї збірки планувалося організувати окремий проект.

Наведені приклади української періодики, звичайно, не охоплюють всіх наявних у берлінській Бібліотеці видань, і лише свідчать про різноманітність цієї збірки. До того ж, не зважаючи на багатство збірки української періодики, вона, за нашими оцінками, доволі неповна. В Бібліотеці знаходиться приблизно 60 % українських періодичних видань, що виходили в 20–80 рр. минулого сторіччя за кордоном. Порівняно з нею набагато повніше представлена періодика радянської України.

Завдяки електронному універсальному каталогу періодики ZDB можна завжди зорієнтуватися, в якій бібліотеці Берліна, а також Німеччини знаходяться потрібні видання і наскільки вони повні. Таким чином, при роботі в Бібліотеці лакуни у збірці української періодики можна легко заповнити за рахунок видань, наявних в інших бібліотеках Берліна.

Відділ рукописів

SBB-PK, Handschriftenabteilung,
Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin

Відділ має цінну збірку середньовічних рукописів та рукописних видань XVII–XVIII ст. (18 300), грамот (600), особових архівів (780), автографів (250 тис.), інкунабул (4 400), листівок (25 тис.), портретів (100 тис.), театральних програмок (300 тис.) та екслібрисів (50 тис.).

Цей відділ цікавий також тим, що при ньому знаходиться архів Бібліотеки, де зберігаються особові справи колишніх і нинішніх співробітників Бібліотеки. Під час окупації Києва тодішню Бібліотеку АН УРСР (тепер Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського)⁶⁶ очолював д-р Йозеф Бенцінг^{16*}, який свого часу був співробітником Пруської державної

^{16*} Josef Benzing (4.02.1904, Neuses (Hessen) – 18.05.1981, Mainz) – бібліотекар, бібліограф, дослідник історії книгодрукування в Німеччині. В університеті вивчав романську філологію. В 1934–1941 рр. працював у Пруській державній бібліотеці. З січня 1942 р. до кінця лютого 1942 р. – співробітник Головної робочої групи

бібліотеки. Його справа містить лише сухі біографічні дані до кінця 1941 р., оскільки з січня 1942 р. він був співробітником Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга, а з березня 1942 р. – адміністрації генерального комісара Києва. Його архів зберігається сьогодні в університетському архіві в м. Майнці⁶⁷.

В архіві Бібліотеки вдалося переглянути книги нових надходжень за період 1941–1945 рр. Лише одна книга надійшла з колишньої Бібліотеки Академії наук УРСР у червні 1942 р. Вона була направлена д-ром Бенцінгом. Це була книга: *Шведов. Историки СССР. – Москва, 1941*. Взагалі, крім видавничих та книготоргових фірм, книги надходили також від Головного імперського управління безпеки, Рейхсміністерства зовнішніх справ, Рейхсміністерства пропаганди, Гестапо та ін. У липні 1943 р. від Колоніальної бібліотеки в Берліні надійшло чотири книги харківських видавництв російською та українською мовами з питань народного господарства. Цікаво, що в перші дні німецько-радянської війни, як відгук мирних днів, продовжували надходити книги з України, відправлені напередодні війни. Так, 26.06.1941 р. від Української академії наук надійшли 2 книги – “Вісті Академії наук УРСР”. З колишніх радянських республік досить велика кількість книг, в основному 1940–1941 рр. видання, надійшла в 1943 р. з Латвії, а саме з Державної бібліотеки у Ризі. Щодо надходжень літератури з українських бібліотек в 1941–1944 рр., то крім згаданих вище, інших виявлено не було.

Картографічний відділ

SBV-PK, Kartenabteilung,

Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Potsdamer Str. 33, D-10785 Berlin (карти з 1940 р.)

Відділ володіє найчисленнішою та найціннішою картографічною колекцією в Німеччині. Вона налічує 960 тис. карт, 29 тис. атласів, 170 глобусів (найдавніший – 1572 р.), 154 тис. топографічних листівок та більш ніж 1 200 картографічних видань в електронному вигляді на компакт-дисках, а також картографіку у кількості близько 34 тис. томів. Давні карти та атласи, видання до 1850 р., можна знайти в спеціальному міжбібліотечному

України Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга. Працював у Києві у складі робочої групи Західної України, відповідав за бібліотечний напрямок. З 1 березня 1942 р. перейшов працювати до адміністрації генерального комісара Києва, у якій керував бібліотечним напрямком роботи. З 6.06.1942 р. очолив Центральну бібліотеку рейхскомісара України, створену на базі колишньої Бібліотеки АН УРСР у Києві та бібліотеки Київського університету. Після утворення 7.12.1942 р. Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при рейхскомісарі України перейшов працювати до цього відомства, у якому з 1.03.1943 р. очолив Крайову бібліотеку (нова назва Центральної бібліотеки). Після війни, у 1946–1966 рр., працював в університетській бібліотеці м. Майнц (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 52, арк. 62; там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 57; Deutsche biographische Enzyklopädie. – Bd. 1. – München, 1995. – S. 432).

електронному каталозі *IKAR* – <http://ikar.staatsbibliothek-berlin.de>. До цього каталога внесено інформацію про картографічні колекції шести німецьких бібліотек – усього 230 тис. карт, з них 125 тис. карт знаходиться в Бібліотеці.

У картографічній колекції Бібліотеки є карти України, та її окремих регіонів – Галичини, Поділля, Волині і т. д. XVIII–XX ст., публікація 1935 р. перших карт України XVII ст. Цікавим є німецькомовне видання демографічно-економічних карт України XIV–XIX ст., підготовлене в 1936 р. Інститутом географії при Університеті ім. Фрідріха-Вільгельма та Українським науковим інститутом у Берліні⁶⁸.

Музичний відділ

SBV-PK, Musikabteilung,
Unter den Linden Str. 8, D-10117 Berlin

Музичний відділ зберігає всесвітньо відоме та найбільше в Німеччині зібрання нотних видань, автографів музичних творів, архівів відомих німецьких композиторів, лібретто, книг, звуконосіїв. Збірку відділу складають близько 67 тис. музичних автографів та копій, 430 особових архівів, 90 тис. книжок, 450 тис. нотних видань, 14 тис. лібретто та 43 тис. звуконосіїв.

Для нас цей відділ цікавий тим, що в ньому на зберіганні знаходиться архів Берлінської академії співу (Archiv der Singakademie Berlin) (в інших перекладах – Академія співу в Берліні. – *Т. С.*), який донедавна як трофейний фонд під умовною назвою “Архів Баха” зберігався в Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва (далі – ЦДАМЛМ) України.

У серпні 1943 р. 90 пакунків цього архіву було вивезено з Берліну в безпечне місце, до замку Уллерсдорф у Сілезії. Яким чином архів після війни потрапив до Києва – невідомо. Але, як свідчать документи, вже у листопаді 1945 р. цей архів було передано на зберігання Комітетом у справах мистецтв при РНК УРСР до Київської державної консерваторії, а звідти 1973 р. – до ЦДАМЛМ України, де був оформлений як фонд № 441: Колекція рукописів діячів західноєвропейської літератури і мистецтва XVII–XIX ст. Лише 2001 р. архів Берлінської академії співу було повернуто Німеччині⁶⁹.

Фотоархів

Bildarchiv
Märkisches Ufer 16-18, D-10179 Berlin

Колекція Фотоархіву за своїм складом є універсальною. Вона відбиває всі сторони суспільного та духовного життя людства – історію, політику, культуру, науку, техніку, народне господарство, країни, населення і т. д. Колекція налічує близько 12 млн. ілюстраційних оригіналів, тобто негативів, позитивів, слайдів, фотографій.

Усі оригінали зберігаються пофондово згідно з принципом походження (провенієнції^{17*}), наприклад, фонди окремих фотокореспондентів, фотографів, видавництв і т. д., а їхні відбитки – зберігаються у предметному каталозі. Наприклад, один з розділів предметного каталога: *Історія/Друга світова війна/Радянський Союз/Німецький Вермахт/Головна квартира фюрера/Вінниця або Історія/Друга світова війна/Радянський Союз/1941/План “Барбаросса”/Бої за Київ/Вересень 1941 р.* Окремий підрозділ “Радянський Союз” у розділі каталога “Історія/Друга світова війна” повністю займає два великих ящики. Кожен з таких ящиків може містити близько 1 тис. і більше фотографій. Усередині йде розмежування за населеними пунктами та періодами війни.

Серед фотографій міст Києва, Харкова, Полтави періоду нацистської окупації зустрічається дуже багато повторів. Київські світліни відбивають, наприклад, вступ німців 19 вересня 1941 р. до Києва. Харківські та полтавські фотографії – це переважно побутові сцени на вулицях окупованих міст. Умовно можна сказати, що у Фотоархіві зберігається приблизно 2–3 тис. фотографій періоду Другої світової війни, що висвітлюють бойові дії та господарювання нацистів на території колишнього Радянського Союзу.

Цікавим є розділ “Види міст”, в якому можна знайти фотографії з видами, наприклад Києва, кінця XIX – початку XX ст. та більш пізні. Загалом, детальне ознайомлення з фондами Фотоархіву, безсумнівно, уможливило несподівані та цікаві знахідки щодо української тематики.

До уваги читачів пропонуємо перелік особових фондів фотокореспондентів періоду Другої світової війни, які перебували у складі Вермахту або проводили зйомки на окупованій території:

- Вінценц Енгель (Vinzencz Engel),
- Артур Грімм (Arthur Grimm),
- Ганс Губманн (Hans Hubmann),
- Бернд Лозе (Bernd Lohse),
- Гільмар Пабель (Hilmar Pabel),
- Р. М. Валлісфурт (R. M. Wallisfurth),
- Бенно Вундсхаммер (Benno Wundshammer),
- Зігфрід Лаутервассер (Siegfrid Lauterwasser),
- Лейф Гейгес (Leif Geiges).
- архів періодичного видання “Фольк унд Вельт” (Volk und Welt).

---

^{17*} Провенієнція (лат.) – proveniens – народження, виникнення, походження. Один з двох принципів фондоутворення в архівній справі. За принципом провенієнції (походження) фонди створювалися на основі вже сформованих архівів установ, закладів, приватних осіб тощо, не змінюючи при цьому структури цих архівів. Першим, більш раннім принципом фондоутворення, був принцип пертиненції (відношення, приналежність) від pertinere (лат. – стосуватися, відноситися), за яким фонди формувалися як за територіальною, так і предметною приналежністю (ознакою).

ФЕДЕРАЛЬНИЙ АРХІВ У БЕРЛІНІ

www.bundesarchiv.de

Bundesarchiv

Finckensteinallee 63,

D-12205 Berlin-Lichterfelde

Федеральний архів у Берліні є одним з відділень Федерального архіву Німеччини, центральний офіс якого знаходиться у м. Кобленці. Федеральний архів було утворено у ФРН 1952 р. Його організатором та першим директором став д-р Георг Вінтер^{18*}, який у роки Другої світової війни працював у Рейхскомісаріаті “Україна”, очолюючи в ньому Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв⁷⁰.

Сьогодні Федеральний архів Німеччини має численні відділення, що розкидано по всій країні. Серед них найбільшими є Федеральний архів у Кобленці, Військовий архів у Фрайбурзі, Фільмархів у Берліні та Федеральний архів у Берліні.

Федеральний архів у Кобленці містить документальні матеріали періоду т. зв. Священної римської імперії німецької нації (1495–1806), документацію цивільних центральних установ західної зони окупації Німеччини та ФРН, організацій центрального підпорядкування ФРН, архіви партій, союзів та судових установ, особові фонди, сучасні архівні колекції, публікації протоколів засідань федерального уряду, фотографії, плакати, карти, фоно-матеріали та комп’ютерні банки даних.

Військовий архів у Фрайбурзі зберігає військові документальні матеріали різних періодів історії Німеччини. Тут знаходяться документи Пруської армії, збройних сил Північно-Німецького Союзу (1866–1870), Імператорського флоту, охоронних військ (Schutztruppen) і підрозділів добровольців (Freikorps), Рейхсверу (1919–1935), Вермахту, Ваффен-СС, німецьких робочих підрозділів під командуванням союзників, Національної народної армії Німецької Демократичної Республіки (НДР), включаючи прикордонні війська, збройних сил ФРН – Бундесверу.

---

^{18*} Georg Winter (1895, Neuruppin – 1961, Koblenz) – відомий німецький архівіст. До Другої світової війни у 1921–1939 рр. був співробітником одного з найстаріших архівів Німеччини – Пруського державного таємного архіву. Під час війни у 1941–1944 рр. працював в Україні – з жовтня по грудень 1941 р. як вищий радник військового управління при штабі командуючого тилом групи армій “Південь”; з травня по серпень 1942 р. – як держархівдиректор при Головній робочій групі України Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга; з другої половини серпня 1942 р. – в Рейхскомісаріаті Україна, де з 7 грудня 1942 р. до березня 1944 р. очолював Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв. Після війни був організатором і першим директором (1952–1960) новоствореного Федерального архіву ФРН у Кобленці. (Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 2. – К., 1997. – С. 538–539; Rohr W. Georg Winter // Der Archivar. – 14. Jahrgang. – Heft 3. – München, 1961. – S. 179–190. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 205, 223).

Під час Другої світової війни, в 1945 р., внаслідок бомбового удару багато документів Військового архіву загинуло у Потсдамі. Було втрачено велику частину документів Пруської армії, документацію центральних служб Вермахту, повітряних сил нацистської Німеччини – Люфтваффе, керівництва армії, військових армійських підрозділів на рівні дивізії. Проте збереглися у великій кількості воєнні щоденники командування армії та штабів дивізій до 1943 р., архів Військово-Морського флоту.

Фільмархів зберігає та збирає фільми всіх жанрів (документальні, ігрові, мультиплікаційні, а також кіножурнали) лише німецького виробництва. На сьогодні фонд Фільмархіву складають 110 тис. документальних, 20 тис. ігрових фільмів та велика кількість супроводжуючих матеріалів (фотографії (456 тис.), програмки, афіші (23 тис.), сценарії та інші документи щодо виробництва того чи іншого фільму). При Фільмархіві існує спеціальна фахова бібліотека з історії кіно (більш ніж 30 тис. томів). Для українських дослідників становлять інтерес хронікальні та документально-пропагандистські фільми періоду Другої світової війни, що зберігаються в цьому архіві.

Адреси, номери телефонів і факсів названих архівів можна легко знайти на вказаній вище веб-сторінці Федерального архіву в Інтернеті.

Федеральний архів у Берліні було утворено 1996 р. на основі Федерального архіву в Потсдамі (колишній Центральний державний архів НДР), Берлінського документального центру^{19*}, а також фундації (утворена 1992 р.) “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві”, фонди яких було перевезено до нового місця зберігання за адресою *Берлін-Ліхтерфельде, Фінкенштайналеє, 63*. Сюди ж, до нового берлінського відділення, з Федерального архіву в Кобленці було передано документи німецького рейху (1867–1945 рр.).

Отже, у Федеральному архіві в Берліні зберігаються документи німецького рейху (1867–1945), що становлять окремий відділ “R” (Reich). Фонди відділу “R” складають такі документи: Північно-Німецького Союзу (1867–1871), кайзерівської імперії (1871–1918), Веймарської Республіки (1918–1933), Третього рейху⁷¹ (1933–1945). Окрім документів німецького рейху, у Федеральному архіві в Берліні знаходиться документація німецьких установ та організацій радянської зони окупації Німеччини, НДР, партій і громадських організацій НДР середнього рівня, документальні збірки цивільних центральних установ та партій, а також особові фонди й архівні колекції цього періоду. Всі вони належать до компетенції відділу документів НДР. На правах окремого відділу при архіві знаходиться фундація “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві” та бібліотека цієї фундації.

---

^{19*} Берлінський документальний центр (англ. – Berlin Dokument Center) – з кінця війни до 1994 р. перебував під управлінням Міністерства внутрішніх справ (Department of States) США. Тут зберігалися документи нацистської партії, партійної канцелярії, особові справи членів НСДАП, архів колишнього нацистського Імміграційного центру (1939–1945).

Згідно з німецькою традицією архівні фонди не мають поділу на описи, і поділяються лише на справи. При цьому досить багато справ не мають поаркушної нумерації і можуть бути не зшитими.

З точки зору україніки важливими для нас у цьому архіві є документи німецького рейху (1867–1945), зокрема нацистського рейху періоду Другої світової війни. Документальна збірка даного періоду торкається широкого спектру тем, безпосередньо пов'язаних з історією України за часів війни, а саме різноманітних сторін окупаційної політики та діяльності нацистів на окупованій території України – в Рейхскомісаріаті Україна, дистрикті Галичина Генерального губернаторства та областях військового управління.

У відділі німецького рейху зберігаються документи цілої низки німецьких консульств, що діяли у великих українських містах наприкінці XIX у першій половині XX ст. Документи цих установ відображають міграцію українського населення та політичне становище в Україні в цей період. Серед консульських фондів слід назвати:

- R-9305 – Deutsches Generalkonsulat in Charkow (Генеральне консульство Німеччини у Харкові) – 1928–1937 рр. (15 од. зб.);
- R-9308 – Deutsches Konsulat in Czernowitz (Консульство Німеччини у Чернівцях) – 1921–1938 рр. (49 од. зб.);
- R-9313 – Deutsches Konsulat in Kiew (Консульство Німеччини у Києві) – 1882–1914 рр., 1923–1940 рр. (24 од. зб.): – у спр. 1 та 2 “Звіти про політичне становище в Росії та Польщі – 1902–1913 рр.”;
- R-9319 – Deutsches Konsulat in Lemberg (Консульство Німеччини у Львові) – 1926 р. – серпень 1939 р. (36 од. зб.);
- R-9327 – Deutsches Konsulat in Odessa (Консульство Німеччини в Одесі) – 1923–1939 рр. (37 од. зб.).

Питання міграції етнічних німців (фольксдойче) висвітлює фонд Імміграційного центру в Ліцманштадті⁷² – R 69 (Einwandererzentralstelle Litzmannstadt) – документи за 1925–1945 рр. (1 262 од. зб.). Імміграційний центр (1939–1945) займався реєстрацією, оформленням німецького громадянства та розселенням етнічних німців, які прибували на постійне поселення до нацистського рейху, переважно зі Східної та Південно-Західної Європи. Тут, наприклад, можна простежити переселення до рейху в 1939–1944 рр. етнічних німців з Галичини, Волині, Буковини та території колишньої радянської України.

Архів Імміграційного центру складають три групи документів. До *першої групи* належать особові справи етнічних німців, що систематизовано по країнах і регіонах, а в середині цих груп – в алфавітному порядку за прізвищами. Кожна справа може містити кілька документів. Ця група налічує більш ніж 400 тис. особових справ, з яких близько 110 тис. тисяч складають справи етнічних німців-емігрантів з Радянського Союзу (за винятком країн Прибалтики) – розділ EWZ-50. На другому місці за кількістю – особові справи емігрантів з Польщі (близько 100 тис. справ) – EWZ-52. Загалом, у першій групі документів зареєстровано етнічних німців також з країн Прибалтики, Румунії, Югославії та Болгарії.

Другу групу документів архіву Імміграційного центру складає персональна картотека з основними даними осіб, які отримали німецьке громадянство. Картотека налічує близько 2,9 млн. карток. Цікава деталь – в ній не значиться, звідки прибула та чи інша особа.

Третю групу документів репрезентують анкети походження, які впорядковано за номерами. Їхня кількість сягає близько одного мільйона. Ці анкети за своєю інформативністю посідають проміжне місце між особовими справами та персональною картотекою. В анкетах походження зафіксовано інформацію про близьких та далеких родичів особи, що заповнювала анкету.

Найбільша кількість особових справ належить етнічним німцям, які прибували з окупованих областей колишнього Радянського Союзу (більшість – з України). Оскільки документи особових справ висвітлюють переважно історію міграції сім'ї або окремої особи протягом великого проміжку часу, як правило – кінця ХІХ – 30–40-х рр. ХХ ст., архів Імміграційного центру є важливою джерельною базою для дослідження міграційних процесів в Україні в цей період.

Різноманітні сторони окупаційної політики нацистів на території Рейхскомісаріату Україна висвітлюють документи фондів Рейхскомісара України – R-94 (Reichskommissar Ukraine) – 1941–1944 рр. (31 од. зб.) та Рейхсміністерства окупованих східних територій^{20*} – R-6⁷³ (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete) – 1941–1945 рр. (701 од. зб.). Фонд R-94 за своїм обсягом, а звідси – й інформативністю значно поступається подібному фонду Центрального державного архіву вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України – 3206: Рейхскомісаріат Україна (близько 700 од. зб.). Його слід розглядати як виділену в окремий фонд частину документів з архіву Рейхсміністерства окупованих східних територій (фонд R-6).

Документальну збірку фонду R-6 складають документи численних підрозділів Рейхсміністерства окупованих східних територій, серед яких вирізняються чотири великі групи документів – канцелярії міністра, І головного відділу політики, ІІ головного відділу управління, ІІІ головного відділу господарства⁷⁴. Тут знаходяться документи про економічне та політичне становище на підпорядкованій рейхсміністерству території, звіти про настрої населення, заходи щодо військовополонених та остарбайтерів, списки етнічних німців і дані про переміщення їх до Німеччини.

Окремі групи Рейхсміністерства окупованих східних територій займалися питаннями права, церкви, школи, культури, юнацтва, жіноцтва і т. д. В архіві Рейхсміністерства відклалася документація зондеркоманди д-ра Карла Штумппа (Karl Stumpp), яка діяла при ньому, проводячи за наказом рейхсміністра А. Розенберга облік та дослідження німецьких поселень в

^{20*} Рейхсміністерство окупованих східних територій (липень 1941 р. – квітень 1945 р.) утворено за наказом фюрера 17.07.1941 р. як центральне цивільне управління для окупованих територій Радянського Союзу під керівництвом рейхсміністра А. Розенберга. Рейхсміністерство мало у своєму складі два рейхскомісаріати – Рейхскомісаріат Остланд і Рейхскомісаріат Україна (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941–1944 рр.: Зб. документів. – К., 1963. – С. 14–16).

Україні⁷⁵. Частина документації зондеркоманди др. Штумппа зберігається в ЦДАВО України у фонді 3676: Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей, 4-й опис. Ретельне опрацювання фонду Рейхсміністерства окупованих східних територій (R-6) безперечно принесло чимало цікавих відкриттів.

Усе ще маловивченим лишається фонд рейхсархіву R-1506⁷⁶ (Reichsarchiv) 1914–1956 рр. (660 од. зб.), який містить документи імперського архівного управління (Reichsarchivverwaltung), рейхсархіву та його керівника д-ра Ернста Ціпфеля^{21*}, влада якого поширювалася на архіви всіх окупованих нацистською Німеччиною країн. Він обіймав посади генерального директора державних архівів Пруссії, директора Потсдамського рейхсархіву та комісара із захисту архівів. Саме Е. Ціпфель та його відомство не тільки втілювали в життя, а й визначали архівну політику на окупованих територіях. Доля багатьох архівів та їхніх фондів вирішувалася саме в його відомстві.

Численні документи фонду R-1506 висвітлюють архівну політику та практику нацистського архівного керівництва в окупованих країнах Європи, в тому числі в окремому дистрикті Галичина Генерального Губернаторства, Рейхскомісаріаті Україна та українських областях військового управління. В названому фонді знаходиться, наприклад, листування з архівним управлінням Рейхскомісаріату Україна, роль якого виконувало Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв, та його керівником д-ром Георгом Вінтером. Багато цих документів дублюються в архіві Крайового управління, що зберігається нині у ЦДАВО України, у фонді 3206 *Рейхскомісаріат України, опис 5*.

Сліди українських архівів з Тернополя, Станіслава, Львова у цьому фонді простежуються у справах:

- № 67 – перелік метричних книг єврейської громади в Державному архіві Тернополя (арк. 54–67),
- № 68 – звіт про поїздку до Тернополя (26.09.1941 р.) та перелік архівних фондів Державного архіву Тернополя (арк. 1–7),

^{21*} Ernst Zipfel (23.03.1891, Dresden – 17.04.1966, Bad Pyrmont) – керівник архівного відомства у Третньому рейху. Розпочав свою кар'єру з військової служби, на якій перебував десять років. Після листопадової революції 1918 р. у Німеччині у ранзі капітана пішов у відставку і розпочав навчання на архіваріуса, одночасно працюючи в новоствореному Рейхсархіві у Потсдамі. Після навчання захистив докторську дисертацію у Вюрцбурзі і в 1923 р. отримав посаду архівного радника. Вступ у 1932 р. до нацистської партії значно посприяв його швидкій кар'єрі на архівній службі. В 1935 р. одержав посаду вищого державного радника, восени 1936 р. його призначили директором Рейхсархіву в Потсдамі, у жовтні 1938 р. – генеральним директором державних архівів Пруссії, у травні 1940 р. – комісаром із захисту архівів. З січня 1944 р. очолив новостворений підвідділ архівної справи та документознавства при I-му відділі Рейхсміністерства внутрішніх справ. Після війни повернутися на архівну службу Е. Ціпфелю не вдалося. Для багатьох він був занадто одіозною фігурою. Хоча фахівці вважають, що завдяки його діяльності на посаді комісара із захисту архівів підпорядковані йому німецькі архіви майже повністю зберегли склад своїх фондів (*Wilhelm Rohr. Nachruf: Ernst Zipfel // Der Archivar. – 20. Jahrgang, Heft 2. – München, 1967. – S. 206–210*).

- № 69 – документи щодо архівів Станіслава та Тернополя,
- № 73 – опис архіву Міністерства зовнішніх справ Української Народної Республіки, 1918–1926 рр. (арк. 1–18),
- № 74 – перелік фондів Державного архіву в Станіславі.

Документи стосовно архівів у Станіславі та Тернополі можуть дублювати документи фонду № 755 *Архівне управління м. Львів, 1940–1944 рр.* Центрального державного історичного архіву України у м. Львові.

Наприкінці 90-х років минулого сторіччя в країнах, які постраждали від нацистської окупації, активно досліджувалася т. зв. тема “нацистського золота” – документальні свідчення економічного пограбування нацистами окупованих країн, вилучення ними у населення і військовополонених матеріальних цінностей, використання підневільної праці. В Україні ця тема спричинила появу серії “Нацистське золото” з України”, у рамках якої побачили світ два випуски⁷⁷. Для нашої публікації представляє інтерес перший випуск, оскільки в ньому подається огляд джерельної бази з даної проблеми. У 3-му розділі – “Архіви окупаційної влади” цього випуску розглядаються, крім іншого, окремі фонди Федерального архіву в Берліні щодо окресленої теми. Це, зокрема, вже згадуваний нами фонд R-6 (Рейхсміністерство окупованих східних територій), а також фонди:

- R-58⁷⁸ (Reichssicherheitshauptamt), XVII ст. – 1960 р., 6 737 од. зб. – Головне імперське управління безпеки;
- R-2 (Reichsfinanzministerium), 1849 р., 1879–1945 рр., 1961 р., близько 45 тис. од. зб. – Рейхсміністерство фінансів;
- R-3901 (Reichsarbeitsministerium), 1879–1970 рр., 24 803 од. зб. – Рейхсміністерство праці;
- R-2104 (Reichshauptkasse – Beutestelle), 1940–1945 рр., 88 од. зб. – Головна каса рейху – Пункт приймання трофеїв;
- R-2501 (Deutsche Reichsbank), 1862 р., 1876–1954 рр., близько 14 тис. од. зб. – Німецький рейхсбанк;
- R-70 (Polizeidienststellen in der Sowjetunion), 1941–1945 рр., 67 од. зб. – Поліцейські служби в Радянському Союзі;
- NS-4 (Konzentrationslager), 1933–1945 рр., 433 од. зб. – Концентраційні табори⁷⁹.

Тематика документів таких фондів, як R-58 (Головне імперське управління безпеки), R-70 (Поліцейські служби в Радянському Союзі), NS-4 (Концентраційні табори), далеко виходить за межі теми “нацистського золота”. Це, передусім, великі масиви документів щодо політики і практики терору та гноблення, які провадила нацистська Німеччина, зокрема на окупованій території України.

Долю українських культурних цінностей⁸⁰ в роки Другої світової війни висвітлюють документи фондів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга NS-30 (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg) – 1940–1945 рр. (199 од. зб.) та Навчально-дослідницького товариства “Спадщина” NS 21 (Lehr- und Forschungsgemeinschaft „Das Ahnenerbe”) – 1928–1945 рр. (961 од. зб.).

Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга⁸¹ (далі – Оперативний штаб) – одна з нацистських організацій, яка діяла на території Рейхскомі-

саріату України та в українських областях військового управління в 1941–1944 рр., досліджуючи заклади культури і науки на предмет політичних та ідеологічних матеріалів. В Україні Оперативний штаб мав розгорнуту мережу своїх підрозділів – п'ять робочих груп (у Києві, Харкові, Херсоні, Дніпропетровську та Сімферополі). З відступом нацистів групи Оперативного штабу вивозили численні археологічні, етнографічні, бібліотечні колекції та збірки творів образотворчого мистецтва з окремих музеїв і бібліотек України. У порівнянні з документацією Оперативного штабу, що зберігається у ЦДАВО України у фонді 3676 *Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей* (описи, 1, 2, 3), берлінський фонд NS-30 містить дуже мало документів стосовно діяльності Оперативного штабу в Україні. Якщо розглядати ці документи з точки зору “переміщення культурних цінностей” в останні півтора роки війни, то його документи допомагають встановити шляхи подальшого вивезення Оперативним штабом українських культурних цінностей углиб рейху наприкінці 1944 р. – на початку 1945 р.

Науково-дослідницьке товариство “Спадщина” було засновано Гімлером 1 липня 1935 р. До його завдань належало дослідження “північної індо-германської раси та її здобутків”. Товариство “Спадщина” налічувало більш як 40 наукових відділів, які працювали в галузі лінгвістики, етнології, географії, астрології, давньої історії, біології, генетики, медицини і т. д.⁸² В Україні від т-ва “Спадщина” з грудня 1941 р. діяла зондеркоманда Герберта Янкуна (Herbert Jankuhn), що мала досліджувати шляхом розкопок готських поселень та поховань на півдні України і Росії сліди індо-германського впливу. Їй вдалося здійснити це, зокрема, лише влітку 1943 р. у районі м. Дніпропетровська⁸³. Матеріали щодо діяльності зондеркоманди Янкуна, крім фонду NS-21, знаходяться також серед архівних документів колишнього Берлінського документального центру, що був інтегрований до Федерального архіву в Берліні. Це фонд “Research Ahnenerbe”.

Для дослідження означеної теми необхідно було б опрацювати вже згадуваний нами фонд Головного імперського управління безпеки – R-58 (Reichssicherheitshauptamt, далі – РСХА). У відомстві РСХА діяли дві організації, які також були причетні до вивезення культурних цінностей з України – Воєнізовані геологічні групи СС (SS-Wehrgeologengruppe)⁸⁴ та відділ VI “G”⁸⁵. Діяльність цих організацій відома історикам з документів, що знаходяться в Центрі зберігання документів ШТАЗІ (Der Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen), у фонді “Колекція документів про пограбування німецькими фашистами художніх цінностей на тимчасово окупованій території СРСР”⁸⁶ (Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten). У названому фонді документи розбито за групами, що мають нумерацію від I до VIII. Кожна група документів – це збірка документації окремої організації або відомства нацистської Німеччини. У свою чергу, всередині кожної групи документи пронумеровано від № 1 до № n.

Воєнізовані геологічні групи СС та VI відділ “G” активно діяли в областях військового підпорядкування, оскільки в зоні цивільного управління були свої структури, що контролювали заклади науки та культури. Вивезення

культурних цінностей названими організаціями припадає на другу половину 1943–1944 рр., оскільки вони працювали в безпосередній близькості до зони бойових дій, там, де цивільного управління вже не існувало, і всі культурні цінності залишалися в цей період повністю беззахисними, легкодоступними для безконтрольного грабіжництва.

Типовим прикладом такої поведінки є діяльність відділу VI-го “G” РСХА. На Україні діяла оперативна команда цього відділу під керівництвом унтерштурмфюрера СС доктора фон Гена (von Hehn), яка мала своїм завданням забезпечити економічною, технічною, краєзнавчою літературою та статистичними матеріалами дослідницькі інститути РСХА⁸⁷. Команда діяла за традиційною схемою – незадовго до відступу нацистів, переважно, з великого міста, туди направлялась оперативна команда, яка опрацьовувала невивезені іншими нацистськими організаціями наукові бібліотеки, відбирала потрібну літературу і направляла її до Німеччини⁸⁸. Серед українських міст, де працювала оперативна команда фон Гена, були Київ, Одеса, Львів.

Групою унтерштурмфюрера СС Йордана (Jordan) Воєнізованих геологічних груп СС⁸⁹, яка діяла приблизно за такою ж схемою, було вивезено колекції викопних решток з київського Зоологічного музею, фахову літературу, цінне лабораторне приладдя з деяких наукових інститутів Криму, археологічні колекції, окремі експонати та літературу з Історичного музею Дніпропетровська⁹⁰. Так само незадовго перед визволенням Харкова у серпні 1943 р. зондеркомандою Науково-дослідницького товариства “Спадщина” під керівництвом професора археології гауптштурмфюрера Г. Янкуна з трьох місцевих музеїв було вивезено деякі археологічні та етнографічні колекції, картини⁹¹.

З точки зору україніки, крім названих вище, можуть представляти інтерес такі фонди:

- R-50 I (Organisation Todt / Організація “Тодт”^{22*}) – 1916, 1929, 1938–1946, 1950 рр. (419 од. зб.). Її численні будівельні підрозділи діяли в усіх окупованих країнах Європи;
- R-1509⁹² (Reichssippenamt / Імперське управління генеалогії⁹³) – 1835–1945 рр. (1 430 од. зб.). Імперське управління генеалогії відповідало за дослідження генеалогічних зв’язків, переважно, етнічних німців. В центрі його уваги знаходилися церковні книги та інші генеалогічні документи;
- Окремі фонди розділу R-52 (Regierung des Generalgouvernements / Уряд Генерального губернаторства):

^{22*} Fritz Todt (Pforzheim, 1891 – Rastenburg, 1942) – інженер, член НСДАП з 1921 р., з 1931 р. штандартенфюрер, потім обергрупенфюрер СА, з 1933 р. генеральний інспектор німецьких автошляхів, засновник військово-будівничої організації “Тодт” (1938), яка широко використовувала на будівництві працю оstarбайтерів, військовополонених, в’язнів концентраційних таборів. У березні 1940 р. Фріц Тодт був призначений рейхсміністром озброєння та амуніції, в липні 1941 р. – генеральним інспектором водних ресурсів та енергетики (Київ 1941–1943: Фотоальбом / Упор. Д. В. Малаков. – К., 2000. – С. 168; Brockhaus Enzyklopädie. – Bd. 22. – Mannheim, 1993. – S. 214).

- R-52 II (Kanzlei des Generalgouverneurs / Канцелярія генерального губернатора) – 1939–1945 pp. (264 од. зб.). Документи про різноманітні заходи (конфіскація, переміщення, евакуація) щодо художніх та культурних цінностей музеїв, бібліотек, архівів, приватних колекцій на території Генерального губернаторства;
- R-52 III (Hauptabteilung Innere Verwaltung des Generalgouvernements / Головний відділ внутрішніх справ Генерального губернаторства) – 1940–1944 pp. (52 од. зб.). Серед документів – звіти про економічне та політичне становище у Генеральному губернаторстві, поліцейські заходи та ін.;
- R-52 IV (Institut für deutsche Ostarbeit / Ін-т німецької діяльності на Сході^{23*}) – 1940–1945 pp. (67 од. зб.). Інститут досліджував питання т. зв. “східного простору” і мав тісні контакти з Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга;
- R-52 X (Hauptverwaltung der Bibliotheken im Generalgouvernement / Головне управління бібліотек в Генеральному губернаторстві) – 1940–1944 pp. (26 од. зб.). Документи щодо Львівської державної бібліотеки (тепер Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України).

Окремий відділ Федерального архіву в Берліні становить *фундація “Архів партій та масових організацій НДР у Федеральному архіві”* (Stiftung “Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv”), при якій знаходиться окрема *Бібліотека*. Це – колишня бібліотека Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини (СЄПН). Як і інші подібні бібліотеки країн колишнього соціалістичного блоку, бібліотека СЄПН мала секретний відділ, у якому зберігалася, зокрема, збірка службових періодичних видань німецької цивільної влади на Україні (1941–1944) – центральні та місцеві вісники рейхскомісара України, генеральних комісарів Києва, Житомира, Дніпропетровська, Криму, Миколаєва та Волині й Поділля, в яких оприлюднювалися їхні накази і розпорядження, що регулювали суспільно-економічне життя на підпорядкованій їм території.

Багато уваги в цих вісниках приділялося встановленню цін на продукти харчування, оподаткуванню населення, правовим питанням. Деякі з них друкувалися трьома мовами: німецькою, українською та російською. Тримовні видання виходили в генеральних округах Києва та Житомира. При цьому вісник генерального комісара Житомира почав виходити трьома мовами лише з другої половини 1943 р. Не зважаючи на те, що збірка службових видань окупаційної влади включає не всі номери, вона все ж є досить великою. Отже, в бібліотеці Фундації знаходяться:

^{23*} Інститут німецької діяльності на Сході (1940–1945) утворено 19.04.1940 р. у Кракові під керівництвом генерального губернатора Ганса Франка (президент) для дослідження “всіх принципових питань, пов’язаних зі східним простором, якщо вони мають відношення до Генерального губернаторства”. Інститут мав у своєму складі мистецтвознавчу, етнографічну, правову, економічну, краєзнавчу, сільськогосподарську, геологічну, хімічну, фізичну секції, а також секції з садівництва та лісового господарства і дві історичні секції (BAV, R 52 IV, Findbuch).

- Amtsblatt des Generalkommissars Kiew. – Kiew, 1942–1943 (Вісник генерального комісара Києва);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Nikolajew. – Nikolajew, 1943 (Вісник генерального комісара Миколаєва);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Shitomir. – Shitomir, 1941–1943 (Вісник генерального комісара Житомира);
- Amtsblatt des Generalkommissars für Wolhynien und Podolien in Luzk. – Luzk, 1943 (Вісник генерального комісара Волині та Поділля);
- Amtsblatt des Gebietskomissars in Rowno. – Rowno, 1942 (Nr. 1–3, 5–17), 1943 (Nr. 1–9) (Вісник окружного комісара м. Рівного);
- Amtliche Mitteilungen des Generalkommissars für die Krim. – Melitopol, 1943 (Nr. 1, 2) (Офіційні повідомлення генерального комісара Криму);
- Amtsblatt des Generalkommissars in Dnjepropetrowsk. – Dnjepropetrowsk, 1942 (Nr. 1), 1943 (Nr. 2–5) (Вісник генерального комісара Дніпропетровська);
- Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine^{24*}. – Rowno, 1941 (Nr. 1–8); 1942 (Nr. 9–19) (Офіційні повідомлення рейхскомісара України);
- Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine^{25*}. – Rowno, 1943: Teil I (Nr. 1–23), Teil II (Nr. 1–17, 19–24) (Вісник розпоряджень рейхскомісара України);
- Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine^{26*}. – Rowno, 1943 (Nr. 1–42, 44–46, 49–52) (Центральний вісник рейхскомісара України);
- Der deutsche Landwirt in der Ukraine: Mitteilungsblatt der deutschen landwirtschaftlichen Verwaltung in der Ukraine. – 1942 (Nr. 1–3), 1943 (Nr. 1–24), 1944 (Nr. 1) (Німецький господар в Україні: Вісник Німецького сільськогосподарського управління в Україні);

---

^{24*} Amtliche Mitteilungen des Reichskommissars für die Ukraine (Офіційні повідомлення рейхскомісара України) – неперіодичний німецькомовний друкований орган наказів, розпоряджень і повідомлень рейхскомісара України. Виходив з 1941 р. (№№ 1–8) до квітня 1942 р. (№№ 9–19).

^{25*} Verordnungsblatt des Reichskommissars für die Ukraine (Вісник розпоряджень рейхскомісара України) – неперіодичний німецькомовний друкований орган розпоряджень рейхскомісара України, виходив з квітня 1942 р. по 1943 р. З 1 травня 1943 р. “Verordnungsblatt ...” почав виходити в двох частинах: перша частина (I) – “Verordnungen des Reichskommissars für die Ukraine” (Розпорядження рейхскомісара України) – продовжила послідовну нумерацію “Verordnungsblatt...” і почала виходити з № 9; друга частина (II) – “Bekanntmachungen des Reichskommissars für die Ukraine” (Повідомлення рейхскомісара України) – почала виходити з № 1.

^{26*} Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine (Центральний вісник рейхскомісара України) – щотижневий німецькомовний друкований орган рейхскомісара України, який видавався у Рівному з 1 травня 1942 р. (№№ 1–35) до кінця 1943 р. (№№ 1–52).

- Agrarstatistisches Jahrbuch für die Ukraine. – 1942 (Аграрно-статистичний щорічник України);
- Zentralwirtschaftsbank Ukraine: Geschäftsbericht. – 1942 (Звіт Центрального господарського банку України за 1942 р.);
- Amtsblatt der Reichsverkehrsdirektion Kiew. – 1943, 1944 (Вісник Київського відділення Імперської дирекції залізниць);
- Amtsblatt der Reichsverkehrsdirektion Dnjepropetrowsk. – Dnjepropetrowsk, 1943 (Вісник Дніпропетровського відділення Імперської дирекції залізниць).

Службові періодичні видання нацистської цивільної влади все ще залишаються малодослідженими. Деякі з цих видань, як, наприклад, Офіційні повідомлення, Вісник розпоряджень та Центральний вісник рейхскомісара України, заслуговують, на наш погляд, повної публікації, оскільки накази, розпорядження, повідомлення, які вони містять, є важливим свідченням окупаційної політики нацистів в Україні в 1941–1943 рр.

¹ Про долю фондів Бібліотеки під час війни див.: Verlagert, Verschollen, Vernichtet: Das Schicksal der im 2. Weltkrieg ausgelagerten Bestände der Preußischen Staatsbibliothek / SBB-PK. – Berlin, 1995.

² *Joachim Pastorius*. Bellum Scythico-Cosacicum, seu De conjuratione Tartarorum Cosacorum et plebis Russicae contra regnum Poloniae. – Dantisci, 1652; *Johann Benedikt Scherer*. Geschichte der ukrainischen und saporogischen Kosaken. – Leipzig, 1789; *Johann Christian von Engel*. Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosaken, wie auch des Königreiches Halitsch und Wladimir. – Halle, 1796.

³ *Скальковский А. А.* История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Изд. 2, исправ. – Ч. 1-3. – Одесса, 1846.

⁴ *Эварницкий Д. И.* Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 1. – С.-Птб., 1888; *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. – Т. 1. – С.-Птб., 1892.

⁵ *Антонович В. Б.* Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 год. – Киев, 1863; *Антонович В. Б., Иловайский Д. И.* История Великого княжества Литовского от найдажнейших часов аж до упадку удельной системы в Литовской Руси. – Тернополь, 1887; *Антонович В. Б.* Археологическая карта Киевской губернии. – М., 1895.

⁶ У Бібліотеці наявні томи 1 (т. 8 у названій серії) та 5 (т. 12).

⁷ *Летопись Григория Грабянки* / Изд. Киевской временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1854.

⁸ “Летопись Самовидца” о войнах Богдана Хмельницкого и междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти: Доведена продолжателями до 1734 года / Изд. Императорской комиссии истории и древностей российских. – Москва, 1846; “Летопись Самовидца” по новооткрытым спискам с приложением 3-х малороссийских хроник: Хмельницкой, “Краткого описания Малороссии” и “Собрания исторического” / Изд. Киевской временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1878.

⁹ *Сказание Самийла Величка о войне казацкой с поляками* / Археогр. комісія УАН. – Київ, 1926 (Пам’ятки українського письменства. – Т. 1).

¹⁰ *Конисский Г.* История руссов и Малой России. – Москва, 1846.

¹¹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – 4 изд. – С.-Птб., 1903. – (Репринтне вид. – Київ, 1993).

¹² *Левицький І. С.* Світогляд українського народу: Ескіз української міфології. – Львів, 1876.

¹³ *Владимировский-Буданов М. Ф.* Население юго-западной России от половины XIII до половины XVII века. – Киев, 1886.

¹⁴ *Максимович Г. А.* Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссии. – Нежин, 1913.

¹⁵ *Лазаревский А. М.* Указатель источников для изучения малороссийского края. – Вып. 1. – С.-Птб., 1858; Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.). – Киев, 1908.

¹⁶ *Батюшков П. Н.* Волянь: Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Птб., 1888.

¹⁷ *Бочкарев К. П.* Очерки Лубенской старины. – Вып. 1. – Москва, 1900.

¹⁸ *Полетика В. Г.* Записки о малороссийском дворянстве. – Киев, 1893.

¹⁹ *Ефименко А. Я.* Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / Изд. Общества им. Т. Г. Шевченка. – Т. 1, 2. – С.-Птб., 1905.

²⁰ *Грушевский М. С.* Киевская Русь: Извлечения из 2-го украинского издания. – Т. 1. – С.-Птб., 1911; *Hruschewskyj M.* Geschichte des ukrainischen Volkes: Autoris. Übersetzung aus der 2. ukr. Ausgabe. – Bd. 1: Urgeschichte des Landes und des Volkes: Anfänge des Kijewer Staates. – Leipzig, 1906 (переклад 1-го тому “Історії України-Руси”); *Hruschewskyj M.* Ein Überblick der Geschichte der Ukraine. – Wien, 1914 (Огляд історії України); *Hruschewskyj M.* Geschichte der Ukraine. – Wien, 1916 (переклад “Очерка истории украинского народа”).

²¹ *Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева. – С.-Птб., 1820; *Закревский Н. В.* Описание Киева. – Т. 1, 2. – Москва, 1868; *Сементовский Н. М.* Указатель святынь и священных достопамятностей Киева. – Изд. 2. – Киев, 1853; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей / Изд. Временной комиссии для разбора древних актов. – Киев, 1874; *Ляскоронский В. Г.* Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. – Киев, 1913; *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). – Т. 1, 2. – Харьков, 1905–1912; *Редин Е. К.* Церкви города Харькова. – Харьков, 1905; *Редин Е. К.* И. Е. Бецкий и Музей изящных искусств и древностей Харьковского университета. – Харьков, 1901.

²² The Ukraine. Reprint of a lecture delivered on Ukrainian history and present-day political problems / By Bedwin Sands. – London, 1914; *Jablonowskie A.* Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912; *Rawita-Gawroński F.* Historia ruchów hajdamackich. – Т. 1, 2. – Lwów, 1901.

²³ *Маєвський В. А.* Повстанці України (1918–19 р.р.). – Новий Сад, 1938; *Fedenko P.* Der nationale und soziale Befreiungskampf der Ukraine. – Berlin, 1923 (Національна та соціальна визвольна боротьба України); *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923. – Т. 1, 2. – Ужгород, 1930, 1932; *Лотоцький О.* Симон Петлюра. – Варшава, 1936; *Эрнст фон Валь.* Значение и роль Украины в вопросе освобождения России от большевиков на основании опыта 1918–20 г.г. – Таллин, 1937;

²⁴ Die Probleme der Sowjet-Ukraine. – Berlin, 1920 (Проблеми советської України); *Mazera I.* Der Bolschewismus und die russische Okkupation der Ukraine. – Berlin-Stuttgart, 1923 (Більшовизм та російська окупація України); Die Ukraine unter Fremdherrschaft. – Berlin, 1928 (Україна під ворожою владою); *Ковалевський М.* Україна під червоним ярмом: Документи, факти. – Варшава, 1936.

²⁵ *Masurenko W.* Die Wirtschaftliche Selbstständigkeit der Ukraine in Zahlen. – Berlin-Wilmersdorf, 1921 (Економічна самостійність України в цифрах); *Борщак І.* Ідея соборної України в Європі в минулому: По невідомих документах і стародавніх

працях. – Париж, 1923; *Терлецький О.* Історія української держави. Т. 1. – Львів, 1923; *Evain E.* Le Problème de l'indépendance de l'Ukraine et la France. – Paris, 1931.

²⁶ *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923; Показчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки. – Чернівці, 1917; Курс історії України для вищих класів середніх шкіл. – Відень-Київ, 1921; Мої спомини про недавнє минуле. – Львів, 1923–1924.

²⁷ *Липинський В.* Україна на переломі: 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. – Відень, 1920.

²⁸ *Огієнко І.* Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – Катеринослав–Ляйпціг, 1923.

²⁹ *Яковлів А.* Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929.

³⁰ *Калинович І.* Українська мемуаристика 1914–1924. – Львів, 1925.

³¹ *Лотоцький О.* Автокефалія. – Варшава, 1935; На ріках Вавилонських: Збірник статей. – Львів, 1938; Сторінки минулого. – Варшава, 1932; Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. – Варшава, 1938.

³² *Борщак І.* Наполеон і Україна. – Львів, 1937.

³³ Bessarabien, Ukraine, Krim: Der Siegeszug deutscher und rumänischer Truppen / Hrsg. von der Abt. I с einer Ost-Armee. – Berlin, 1943 (Фотоальбом), Höschen H. Zwischen Weichsel und Wolga. – Gütersloh, 1943; Gaa J. Gebirgsjäger erleben Serbien und die Ukraine. – München, 1942.

³⁴ *Kubijowytch W.* Landwirtschafts- und Waldgeographie der Ukraine. – Bd. 1. – Berlin, 1943 (Економічна та природнича географія України).

³⁵ *Doroschenko D.* Die Ukraine und das Reich: 9 Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – Leipzig, 1941 (перевидано під назвою: Die Ukraine und Deutschland: 9 Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen. – München, 1994); *Winter E.* Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine 955–1939. – Leipzig, 1942; *Antonowytch D.* Deutsche Einflüsse auf die ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942; *Jakowliw A.* Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16.-18. Jahrhundert. – Leipzig, 1942.

³⁶ *Lang F.* Die Ukrainer Galiziens im Kampf um die Aufrichtung des ukrainischen Staates. – Berlin, 1943.

³⁷ Про чотиритомну публікацію документів Теофіла Горникевича див.: *Курасєв О. О.* Маловідомий комплекс джерел Австрійського державного архіву у Відні про події в Україні 1914–1922 (за публікацією Т. Горникевича) // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 97–102.

³⁸ Див.: Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст: Бібліографічний показчик / Упор. І. З. Бойко. – К.: “Наукова думка”, 1967. – 371 с.

³⁹ “Украинский вестник” – перший на Україні літературно-художній, науковий і громадсько-політичний щомісячний журнал. Виходив у 1816–1819 рр. у Харкові з ініціативи І. Срезневського під ред. Є. Філомафітського, Р. Гонорського, Г. Квітки-Основ'яненка (Енциклопедія українознавства: Перевидання в Україні / Наук. Т-во ім. Т. Шевченка у Львові (далі ЕУ). – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3305).

⁴⁰ “Украинский вестник” – орган Української думської громади, громадсько-політична, економічна тижнева газета. Виходила 21.05. – 7.09.1906 р. (усього 14 номерів) під редакцією М. Славинського (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3305).

⁴¹ “Руська Рада” (1898–1908) – двотижнева, потім тижнева газета, заснована Т-вом “Руська Рада”. Виходила в 1898–1908 рр. під ред. І. Созанського (ЕУ. – Т. 7. – Львів, 1998. – С. 2648).

⁴² “Landesgesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien...” – Вісник державних законів та розпоряджень, що виходив у 1866–1917 рр. німецькою та польською мовами в Королівстві Галичини та Лодомерії, утвореному після першого поділу Польщі в 1772 р. на землях, що відійшли до Австрії. Це була територія Руського воєводства без Холмщини, Белзького та окраїни Подільського й Волинського воєводств, а також південні частини Краківського та Сандомирського воєводств і окраїна Люблінського (ЕУ: Перевидання в Україні / Ін-т української археографії НАН України. – Т. 2. – Київ, 1995. – С. 484).

⁴³ “Вільне життя” – видання т-ва “Просвіта” в Одесі 1918 р. під редакцією В. Чехівського (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 281).

⁴⁴ “Око” – ілюстрований щотижневий журнал під ред. Ф. Лінденів, виходив у 1918 р. українською і російською мовами, з № 7 виходив паралельно двома мовами (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1836). У Бібліотеці є номери: 1–6, 8, 10–11, 13–18 – російською мовою і 7, 9, 12 – українською.

⁴⁵ Зальведель – нім. місто Salzwedel (земля Саксонія-Ангальт).

⁴⁶ “Розсвіт” (1916–1918) – тижнева, згодом двотижнева газета полонених українців у таборі в німецькому місті Раштаті (Rastatt). Виходила в 1916–1918 рр. під ред. В. Сімовича, Г. Петренка, П. Мороза (ЕУ. – Т. 7. – Львів, 1998. – С. 2555).

⁴⁷ “Ukrainische Nachrichten” – німецькомовна двотижнева газета Союзу Визволення України, виходила в 1914–1919 рр. під ред. О. Бачинського, з 1916 р. – В. Біберовича (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁴⁸ “Вісник” – орган Союзу Визволення України, двотижнева, з 1915-тижнева газета. Виходила у Відні в 1914–1918 рр. під ред. В. Дорошенка, М. Возняка, А. Жука. З 1918 р. виходила під назвою “Вісник політики, літератури й життя” (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 288).

⁴⁹ “Ukrainische Blätter” – німецькомовна газета під ред. О. Грицяя, видавець В. Калинович. Виходила в 1916–1918 рр. (всього 42 номери). Підзаголовок перекладається як: “Часопис політичних та культурних змагань українського народу” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁵⁰ “Ukrainische Korrespondenz” – орган Головної Української Ради, тижнева газета. Виходила в 1914–1918 рр., до 1916 р. під назвою “Ukrainisches Korrespondenzblatt”. Редактори: В. Панейко, Р. Сінгалевиц, з 1917 р. – В. Кушнір (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3306).

⁵¹ “Ukrainische Rundschau” – місячник, що висвітлював політичні та культурні події в Україні. Виходив у 1903–1915 рр. під ред. В. Кушніра, з 1909 р. – О. Турянського. До 1905 р. включно виходив під назвою “Ruthenische Revue” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3307).

⁵² Про українську еміграцію див.: *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 367 с.; *Наріжний С.* Українська еміграція: Культурна праця української еміграції 1919–1939: Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої / Упор. Л. Яковлева та ін. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 272 с.

⁵³ Див.: *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – 297 с.; *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.): Історико-бібліографічне дослідження / НАНУ, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Львів, 1999. – 425 с. – (Серія: Періодичні видання регіонів України).

⁵⁴ *Вішка О.* Преса української еміграції в Польщі (1920–1939 рр.): Історико-бібліографічне дослідження. – Львів, 2002. – 479 с. – (Серія: Українська періодика за кордоном).

⁵⁵ “Українське слово” – газета однойменного видавництва в Берліні, виходила в 1921–1923 рр., спочатку тижнева, потім двотижнева, з 3.02.1922 щоденна (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 220).

⁵⁶ “Хліборобська Україна” – журнал, орган Українського союзу хліборобів-державників, неперіодичне видання, виходив у Відні в 1920–1925 рр. (8 номерів) під ред. В. Липинського (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3590).

⁵⁷ “Розбудова нації” – щомісячний журнал під ред. В. Мартинця, заснований у січні 1928 р. у Празі, з 1931 р. – двомісячник. Припинив виходити восени 1934 р. (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413).

⁵⁸ *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 222.

⁵⁹ “Тризуб” – орган УНР, заснований з ініціативи С. Петлюри. Гол. редактор В. Прокопович, ред. Б. Ольхівський, в 1940 р. О. Шульгин. Мав додатки: “Наша жінка на чужині”, “Трибуна молодих”, “Пласт на чужині”, “Наші діти на чужині” (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3258; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 210.).

⁶⁰ *Мартинюк М.* Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.): Матеріали до бібліографії. – Львів, 1998. – С. 129.

⁶¹ “Нова Україна” – щомісячний журнал. Виходив у 1922–1928 рр. (в 1922–1923 рр. в Берліні) під ред. М. Шаповала (він же й засновник), в 1922 р. – тижневик (ЕУ. – Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1778); *Мартинюк М.* Українські періодичні видання ... – С. 145.

⁶² “Літературно-науковий вісник” – заснований за ініціативою М. Грушевського в 1898 р., виходив у Львові в 1898–1906 рр., у Києві – 1907–1914, 1917–1919 рр., у Львові – 1922–1932 рр., Мюнхені – 1948–1949 рр. (ЕУ. – Т. 4. – Львів, 1994. – С. 1364–1365).

⁶³ “Вістник” – продовження Літературно-наукового вісника, виходив у 1933–1939 рр. під ред. Д. Донцова, вид. О. Бачинська (ЕУ. – Т. 1. – Львів, 1993. – С. 287; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання... – С. 50).

⁶⁴ “Дзвони” – журнал католицького напрямку, в 1931–1939 рр. виходив у Львові за підтримки митрополита А. Шептицького і ректора Й. Сліпого, відп. ред. П. Ісаїв (ЕУ. – Т. 2. – Львів, 1993. – С. 508; *Мартинюк М.* Українські періодичні видання ... – С. 71).

⁶⁵ Українське слово – тижнева газета, неофіційний орган Проводу ОУН (А. Мельника). Не виходила в 1941–1948 рр. (ЕУ. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 3413).

⁶⁶ Про Національну бібліотеку України ім. В. І. Вернадського в роки Другої світової війни див. *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Нацистська бібліотечна політика у період окупації Києва у 1941–1943 рр. і доля книжкових фондів Бібліотеки Академії Наук УРСР // *Рукописна та книжкова спадщина України.* – Вип. 5. – К., 2000. – С. 139–172.

⁶⁷ Archiv an der Universität Mainz, NL 18 (Josef Benzing).

⁶⁸ Die Ukraine in Karten und Diagrammen: Ausstellung demographisch-wirtschaftlicher Karten und Diagramme / Veran. vom Geogr. Inst. d. Friedrich-Wilhelms-Univ. und vom Ukrain. Wiss. Inst. – Berlin, 1936.

⁶⁹ *Грімстед П. К.* Одиссея “Берлін – Уллерсдорф – ? – Київ”: До історії переміщення архіву Академії співу в Берліні під час і після Другої світової війни //

Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 25–39; Одиссея архіву Академії співу в Берліні: Ланка, якої бракувало. – 2001. – № 4–5. – С. 133–135.

⁷⁰ Про Крайове управління архівів, бібліотек та музеїв (7.12.1942–1944) див.: Дубик М. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997.

⁷¹ Про документи нацистської Німеччини див.: Inventar archivalischer Quellen des NS-Staates / Hrsg. von H. Boberach. – Teil I. – München, 1991. – Teil II. – München, 1995.

⁷² Ліцманштадт – німецька назва польського міста Лодзь (Łódź).

⁷³ Опис фонду R-6 див.: Hagner H. Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (Bestand R 6). – Bd. 26. – Koblenz 1987.

⁷⁴ Структура Рейхсміністерства окупованих східних областей за станом на 12.07.1943 р. (Російський державний військовий архів, ф. 1358-К, оп. 4, спр. 10, арк. 63–70).

⁷⁵ Наказ рейхсміністра окупованих східних областей від 7.11.1941 р. згадується в “Підсумковому звіті від 4.05.1943 р. про діяльність зондеркоманди д-ра Штумпа за час з грудня 1941 р. по 31 березня 1943 р.” (ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 4, арк.134).

⁷⁶ Фонд R-1506 – це об’єднання двох фондів: R-146 (Reichsarchivverwaltung) з Федерального архіву в Кобленці та 15.06 (Reichsarchiv) з Федерального архіву в Потсдамі.

⁷⁷ Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень. – Випуск 1. – К., 1998; Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. “Нацистське золото” з України: У пошуках архівних свідчень – Випуск 2: Матеріали до реєстру вилучених у населення коштовностей. – К., 2000.

⁷⁸ Опис фонду R-58 див. Boberach H. Reichssicherheitshauptamt (Bestand R 58). – Bd. 22. – Koblenz 1982 (Nachdruck 1992).

⁷⁹ Там само. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 40–41, 44–45.

⁸⁰ Названу тему висвітлюють публікації: Грімстед Патріція К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Боряка Г. – 2-е вид. – Львів, 1992; Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute etc. – Cambridge, 2001. – (Harvard Papers of Ukrainian Studies); Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань. 20-х–40-х років XX століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000; “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998; Hartung U. Raubzüge in der Sowjetunion: Das Sonderkommando Künsberg 1941–1943. – Bremen, 1997.

⁸¹ Про Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга див.: Себта Т. Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга // Арх. України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; Себта Т. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис...канд. іст. наук: 07. 00. 06 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000.

⁸² Freitag G., Grenzer A. Der deutsche Umgang mit sowjetischem Kulturgut während des Zweiten Weltkrieges: Ein Aspekt nationalsozialistischer Besatzungspolitik // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1997. – Bd.45 – Heft 2. – S. 249. Про Науково-дослідне т-во “Спадщина” див.: також Kater M. H. Das “Ahnenerbe” der SS 1935–1945: Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches”. – Stuttgart, 1974.

⁸³ *Christian H. Gotenforschung und Denkmalpflege: Herbert Jankuhn und die Kommandounternehmen des "Ahnenerbe" der SS // "Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – S. 89–90.*

⁸⁴ Щодо діяльності Воєнізованих геологічних груп СС в Україні див.: Der Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, фонд: Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze auf dem zeitweilig okkupierten Territorium der UdSSR durch die deutschen Faschisten, Gr.VI-c.

⁸⁵ Відділ VI "G" був створений у 1943 р. на чолі з гауптштурмфюрером СС др. Краллертом (Krallert) (Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Findbuch, S. 24).

⁸⁶ Детально див.: *Себта Т.* Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час Другої світової війни // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 69–76.

⁸⁷ Там само, Gr.VI-d, Nr. 1.

⁸⁸ Наприклад, з бібліотеки Київського політехнічного інституту ними було вивезено до Берліна близько 50 тис. примірників, з бібліотеки Інституту геології АН УРСР – майже 15 тис. Все це було здійснено з 28 жовтня по 5 листопада 1943 р., тобто перед самим визволенням міста (Ibidem).

⁸⁹ Група Йордана, яка мала завдання "досліджувати питання давньої історії", почала діяти в Україні з грудня 1942 р. Використовуючи складне економічне становище місцевого населення, група скуповувала або вимінювала на продукти харчування у вчених, їх близьких античні та давньоруські археологічні знахідки, напівкоштовне каміння тощо. Вивезені групою Йордана з України цінності зберігалися в школі СС "Дім Вевельсбург" (SS-Schule "Haus Wewelsburg") під Падеборном (Padeborn) (Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-c, Nr. 3, 4, 10, 17).

⁹⁰ Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-c, Nr. 17, 20–22; Російський державний військовий архів, ф. 1275-К, оп. 6, арк. 3–7, 7зв.–9зв.

⁹¹ Bundesbeauftragte für die STASI-Unterlagen, "Dokumentensammlung über geraubte Kunstschatze ...", Gr. VI-a, Nr. 19.

⁹² Старий номер R-39.

⁹³ Про Імперське управління генеалогії див.: *Schulle D.* Das Reichssippenamt: Eine Institution nationalistischer Rassenpolitik. – Berlin, 2001.